

ланд гапларга қулоқ солар, ўзидек чидам билан икки букилиб турган тўққиз яшар боласининг белини силар, ўйлар эди. Улимни эмас, бўлиб ўтган воқеани ўйларди. Наҳотки шу билан тамом бўлса? Йўқ, шунча қон, шунча қурбон бекор кетиши мумкин эмас. Ўзбек ерларида ҳали бунақаси бўлмаган. Ут тушди, ут кетди...

Мадумар-кулол ҳадеб типирчилаган боласининг кокилидан ерга тортарди. Тун аёз, ойдин. Чор атрофда солдатлар гулхан ёқиб исинишар, қўрғон тагидагилар ҳамон саф тортиб, майдонга милтиқ ўқталганча туришар, Жезмўйлов бўлса ёнида қиличини саланглатганча саф бўйлаб дўқ-дўқ юрар эди. Одамлар бир-бирларини суяб, дийдирашар, лойга йиқилиб қолган паранжили кампир устида кимдир букилганча ёсин ўқир эди. Ярим тундан ўтганда Мадумарнинг боласини ахири ўқ учириб кетди. Отасининг шунча хавотири бежиз эмас экан, қайсарлик билан бош кўтариб солдатларга қарабди бола бояқиш. Очил-тақачи изтиробда қаддини ростлаб жон-жаҳди билан нимадир бақирмоқчи бўлган Мадумарни елкасидан зўрға босиб қолди. Шундан кейин Мадумар боласининг ўлиги устида эгилганча азонгача фик этмади.

Азонда ичкаридан ўнтача зар погонли офицер чиқиб, ўнтаси баробар осмонга ўқ узиб, ногора чалгайдан кейин, битта кўзойнакли тепаликка чиқиб фармон ўқиди. Генерал жаноблари оқ подшо ҳазрати олийлари номидан марҳамат кўрсатиб, фитначи шаҳар аҳолисининг огир жиноятига қарамасдан, фуқаронинг ҳаётини сақлаб қолишга қарор қилди. Оқ подшо ҳазрати олийларининг иродасига қарши бундай фитналарнинг олдини олиш мақсадида бу шаҳарнинг аҳолиси шу соатдан бошлаб Мирзонинг чўлига бадарға қилинади ҳамда улардан биронтасига биронта шаҳар ё қишлоқда паноҳ берганлар олий жазога тортлади.

Майдон бирдан қўзғалди. Бошига қон қуйилган, кўзлари қип-қизил одамларнинг қад кўтаролганлари тентираб кетди, белини ёзолмаганлари қичқириб юборди: бири оғриқдан, бири ўлимдан қолганига, бири «бадарға» деган сўзнинг даҳшатидан, бири худони тилга олиб, бири жигарининг мурдасини ўз қўли билан ерлолмай ташлаб кетаётганига...

Ўликларни олдирмадилар. Мадумар кўзида ёши қуриган, қўллари қалтираган ҳолда, боласининг кокилини кесиб, қўйнига солди-да, солдатлар оёғи остида қолган мурдадан

зўрға кўз узиб, оломон ичида кимларгадир суяниб, одимлаб кетди. Атрофида отлиқ солдатлар подачилардек ҳай-ҳайлаб бақиршиб, қамчилаб оломонни аввал бир жойга гуж қилишди, кейин тонг отмасдан чўлга қараб ҳайдаб кетишди.

Тонг отганда Очил-тақачи атрофида ҳеч кимни танимади. Оломон тўзон булут ичида аста судралиб ҳамон юриб борар, орқадан бақириб-чақирган отлиқ казакларнинг сўқинишлари эшитилар эди. Очил-тақачи ўғлининг қўлидан маҳкам ушлаганча аланглаб одимлар, «Мадумар амакинг қани? Кўрмадингми?» деб сўрар эди. Бола эшитмади. Унинг қулоқ-бурнига тупроқ тўлиб, битиб кетган эди.

Тонг қоронғисида бўлиб ўтган тўполонда кимлардир қочиб улгурди, кимлардир отилиб кетди, чўлда оломонни иккига бўлиб ҳам юборишди шекилли, хуллас, ҳозир одам кеча кечқурунгидан кўра анча кам эди. Кун чиқиб, йўлсиз, кимсасиз чўлнинг кенг уфқи кўрингандан кейин, қувғиндиларнинг елкаларига офтоб тегиб, оломонга сал жон кирди. Нима бўлса ҳам оёқ остида ер, тепада осмон, тирик қолишди, бирон жойда ризқлари сочилиб ётгандир ахир, териб ейишар, бундан ёмон кунлар ҳам ўтган-ку, бош омон бўлсин ишқилиб. Жувонмарг бўлиб кетган бегуноҳ бандалар оз бўлдими шу уч кун ичида! Йигитнинг гули қирилиб кетди, ўша кунлари кўчага чиққан борки нобуд бўлаверди, маҳаллалар хонавайрон, бозор тўпга тутилди, шаҳар ер билан яксон, мачитнинг минорасигача учиб кетибди. Бу кетаётганларни худо ярлақаб жонини сақлаб қолди. Мана бу орқадаги лаънатилар ҳам нарироққа бориб зора қайтиб кетишса, ўшанда тирикчилик ўзларига қолади...

Бироқ офтоб тиккага чиққан сари юриш қийинлашарди. Сув йўқ, ёзи билан қовжираган чўл ловиллай бошлади. Қариоқ хотинлар дармонсизликдан паранжигача чува-лашиб, каловлаб қолар, яланг оёқ болалар товонига тикан кириб ғингишиб йиғлар, йиқилганларни тетикроқ эркаклар оёқча турғизиб суяб борар эди.

Отлиқ казаклар,— улар кўп эмас, саккизтача эди,— чўлнинг ичкарасига кирган сари оломонга унча эътибор қилмай қўйишди. Улар орқада қолиб, бир нималар кавшаб, бир-бирларидан махорка тутатишар, баъзилари ялангоч бўлиб олиб сариқ жунли баданини офтобга солган, орқароқдагилари бўлса, эгарда бемалол ухлаб келишар эди. Улар билардиларки, энди бу силласи қуриган оломон

на қаршилиқ кўрсата олади, на қочишга ҳаракат қилла олади, юриб турса бўлгани.

Чиндан ҳам яйдоқ биёбонда подадек оломон ўз чанги билан бирга силжиб, тобора секинлашса ҳамки ҳамон судралар, номаълум манзиллар сари ҳамон жилиб борар эди.

Кечга яқин отличлар бир ерга тўпланиб тўхтаб қолишди. Уларнинг соялари шўри чиққан тақирда узун ястаниб ётарди. Тўхташга буйруқ бўлмагани учун одамлар мадори борича бир-бирини суяб олдинга силжийверишди. Ярим соатлардан кейин саккизта отлич узоқда бир қора нуқтадеккина бўлиб кўринди, кейин эса, жўнаб кетишди шекилли, улар турган жойда булутдек чанг муаллақ туриб қолди. Ажаб, чанг булутининг бир чеккаси қип-қизил эди...

— Кетишди, Очил, ташлаб кетишди,— деди Мадумар. Боласидан жудо бўлгандан бери энди биринчи марта сўз қотган Мадумарнинг товушида фожийий бир тушкунлик сезилди. Солдатларнинг ташлаб кетиши гўё бир қайғу эди. Оломон орқага ва атрофга бир қайрилиб қаради-ю, илгаригидек бош экканча юраверди, чунки атроф бўм-бўш, педер оппоқ шўрхоқ тақирлар, қовжираган тиканак, чақиртош қум... Ҳаёт асари йўқ, тўхтайдиган жой эмас эди. Оломон юраверди. Гўё олдинда бир манзил бордек...

Лекин олдинда ҳеч нарса йўқ эди. Чўл, чўл, чўл... Бир гиёҳ дардида ёнган ўша чўл. Не-не карвонларни ютиб кетган ўша ўлик чўл. Катта чўл, Мирзачўл.

Оломон кичкина бир доvon ошгандан кейин қияликда гапсиз-сўзсиз чўкди. Уни гўё умидсизлик, дармонсизлик, тун қоронғиси елкасидан босиб чўктирди-ю, шу билан то тонггача бош кўтартирмади. Мудҳиш тақдир одамларни бир-бирларига яқинлаштириб қўйган эди, таниш-нотаниш, бир-бирларига ҳовур бериб, гуж бўлиб қотдилар, ҳеч ким аҳволини гапирмади ҳам, нима бўлади деб сўрамади ҳам...

Говур-гувор эрталаб бошланди. Кечадан бери туз тотмаганликлари ҳам, очликлари, ташналиклари ҳам, бундан кейинги қисматнинг мудҳишлиги ҳам энди билинди. Ҳеч нарса маълум эмас эди: энди нима бўлади, егуликни қаёқдан топишади, наҳотки шу ерда қирилиб кетиш керак бўлса?.. Кеча, тирик қолдик деб севиниб, бу ёғини ўйлашмаган экан, ёппасига ҳалокатга маҳкум этилганликларини энди фаҳмлашди...

Бундай саросимада очлик, ўлим жадал босиб келаётгандек бўлаверди. Одамлар яна бир неча соат тентираш-

ди, бирон алаф кўкариб кўринган ё сизот суви йилт этган жойга югуришди, умидсиз қайтиб яна бир ерга тўпланишди; одам бир-бирини топар экан, бир-биридан доим мадад излар, бир-бирига муҳтож бўлар экан, тарқаб кетишмади. Сизот сувда кўкарган бир парча қамишзор панасига макон қиладиган бўлишди. Орада энг тетик, тадбирлироқлари Очил-тақачи билан Мадумар-куллол эди. Улар яна бир-икки одам билан чиқиб кетиб, кечга яқин қаёқлардандир бир этак бошоқ териб келишди. Уни уқалаб, болаларга улашиб чайнатишди.

Кулфат тадбиркор қилади кишини. Ҳар кун кимдир бир чора топар эди. Тошга йиғилган шабнам ҳам, юмронқозик инидаги дон ҳам, қамнш поя ҳам, сизот сув ҳам, қизгалдоқ пиёз ҳам — ҳаммаси иш бера бошлади. Аммо жонга ора киргани бошоқ эди. Оёғида дармон бор кимса борки саҳардан то оқшомгача ўнлаб чақирим кезиб, қирэтакларида ўрилган бугдой пояларини оралаб, бир чўнтакми, бир ҳовучми бошоқ териб қайтарди. Тунлар совуқ, кунлар иссиқ. Очил билан Мадумар ертўла ковлашни буюришди, ерга хашак тўшатишди. Хотинлар ўчоққа хорхас териб келар, чоллар қамишдан бордон тўкиб касалларнинг остига тўшар, болалар тонгда туриб бошоққа югурар эдилар.

Болалар... Очил билан Мадумар кўриб гурибдики, тиркчилик ўзига яраша бир изга туша бошлаган бўлса ҳам, одамларнинг кўзи сўниқ, бошлари ҳам. Чунки, бу ҳолда қачонгача кун кечириш мумкин, эртага нима бўлади, қилгичини олиб қиш келяпти, йиқилиб қолганлар, очликдан шишганлар кўпаяпти. Болаларнинг болалиги йўқолди, ўйин йўқ, кулги йўқ, оталарининг кўзларига тикилишади.

Очил-тақачи ертўласида ҳар оқшом ўз ўғлини кутади. «Бугун ҳаммадан кўп тераман, бир жойни билиб олдим», деб дадасига далда бериб кетади-ю, оёқлари қонаб, ориқ болдирлари шилиниб, бармоқлари кўкариб, тилиниб, қайтиб келади. Бир кун у чивин талаган юзлари оппоқ оқариб, ўпкасини босолмай йиғлаб келиб отасининг этагига дармонсиз йиқилди. Ота тушунди: у бир дона ҳам бошоқ тополмаган. Очил-тақачи боласининг яра-чақа бошини силади: «Кўй, шунга ҳам йиғими, ана шолгом қайнатиб қўйдим, еб ол», деди у ўзининг кўз ёшини зўрға тийиб. «Шолгом» дегани кейинги кунларда топилган қандайдир чучук томир эди. Кейин-кейин бориб ўғли йиғламайдиган бўлди, ҳатто бошоққа борганда бир шериги тўсатдан йиқи-

либ жон берганда, кўтариб келолмай, ўзиёқ кўмиб келаварибди. Буни у қайтиб келганда шошмай, йиғи-сигисиз гапириб берди. Ўлган боланинг онаси ҳам фарёд солгани йўқ. Очил-тақачининг ўглини бўлса, «Катта бўлиб қолибди», дейишди.

Одам кўмиш кўпинча йиғи-сигисиз ўтадиган бўлиб қолди. Ҳар куни кимдир кўз юмади, биров очликдан, биров касалдан, биров ишқорли сизот сув ичиб... Кўпчилик эшитганлар: «Қутулибди шўрлик» деб, тирикчилигига кетаверади. Булар тақдирга тан берганлар, ўзининг ўлиги ҳам шу биёбонда қолиб кетишини бўйнига олиб қўйганлар эди. Лекин ёзмишга бўйин эгмай, нимадир кутиб кўзига уйқу келмаган, кўнглида исён ўти сўнмаганлар ҳам бор эди. Булар Очил билан Мадумар атрофида. Маслаҳатлашишар, ҳар хил тахминлар қилишар, одамлар тўпланган жойга бориб, атрофда халқ, ҳаёт, катта дунё бөрлигини эслатиб, дилларига чўғ солишга, ҳаёт шамини сўндирмасликка ўринишар эди.

— Биронтаси эслар ахир, дўстларимиз бор эди...

— Ё юқоридан марҳамат бўлиб...

— Жўнаш керак бу ердан!

— Қаёққа?

— Одамлар турган ерга. Моховга ҳам бошпана беради кишилар. Кетаверсак бирон қишлоқ, шаҳар, ақалли бир ўтовга дуч келармиз ахир.

— Кейин сенинг дастингдан уларни ушлаб дорга осишсин, қишлоғига ўт қўйишсин, шундайми? Йўқ, биз беғуноҳ одамларни бало-қазога дучор қилолмаймиз.

Бир куни шундай хашак тутатиб ўтирганларида қамишзорда бир шарпа сезилди. Қоронғи эди. Шабада экан, деб яна гапга киришганларида, кимнингдир ҳансирагани аниқ эшитилди.

— Э, бу ўзимизнинг жинни-ку!

Ҳақиқатан ҳам бу кейинги вақтда эси кирди-чиқдироқ бўлиб қолган касалманд бир букри эди. Бироқ у ўзи ёлғиз эмас, икки қўлида кичкина бир гавдани кўтариб турибди. Ҳамма ўрнидан туриб унга қаради. «Яна бир бола ўлибди-да», дейишди. Букри кўтариб келган гавдани ерга қўйди, бу ҳақиқатан ҳам бола эди, қиз бола. Қамиш тагидан сув ҳовучлаб юзига сепди.

— Ким у, ҳей жинни?— деб қичқиришди. Жинни индамади. Қиз бола тирик экан, бошини кўтарди. Жинни уни авайлаб турғизиб одамлар томонга бошлади.

— О-о-ов!— деди жинни узоқларни кўрсатиб.— О-о-ов! Уша ердан топдим, ўлиб ётган экан... О-ов узоқда!.

Қиз бола гулхан ёруғига келганда, шуъла шундай тушган эканми, нима бўлди-ю, ҳамма аввало унинг юм-юма-лоқ юзини кўрди. Бу ердагиларникига сира ўхшамаган бу лўппи, кичкина қирмизи юз ҳайратда жилмайиб турарди. Одамлар аввал кўзларига ишонмай саросимада қолишди. Қизча бирдан қичқириб гулхан томонга отилди.

— Ҳайбола! Ҳайбола! Мен сени қидирдим, сенга, сенга келдим!— деб у югуриб бориб Очил-тақачининг ўглини қучоқлаб олди.— Мен сени қидирдим, мен сени топдим!— деди чинқириб.

— Қизимка...— деди «Ҳайбола» ҳам ичига чўккан кўзларини катта очиб.— Дада, бу Қизимка-ку, танимадингизми? Қизимка, қаёқдан келдинг, бизни ҳайдашди, сен нега келдинг?

— Сенга келдим, мана, мана, мана!— деб «Қизимка» қўйнидан учта олма, фартукчасининг чўнтақларидан хўроз, филдирак шаклидаги пряникларни олиб «Ҳайбола» нинг этагига тўкди.

Ҳамма уларни қуршаб, нима дейишни билмай, учта олмага, ширин пряникларга аллақандай кўрқув ва ишончсизлик билан қараб турар эди.

— Сен, Қизимка, нон олиб келсанг бўларди, ана новча Алимат ҳам, Мукамбар хола ҳам ўляпти.

— Вой, пряник нондан ширин-ку...— деди Қизимка,— кейин бирдан қўрқиб, мовий кўзлари олайиб кетди:— Уляпти? Нимага ўлади?

Қизча ўзини қуршаб турган одамларнинг қоқ суяк бўлиб қолган, яра-чақа босган, шишинқираган исқирт юзларига ваҳима билан бир-бир қараб чиқди, ҳеч кимни танимади, босинқираяпман шекилли деб, бақириб юбормаслик учун кафти билан оғзини тўсди. Гулхан чирс-чирс ёниб тугаётган эди, унинг тутуни қўрқинчли башараларни тўсди. Шунда оломонда ғовур бошланди. Кимдир қичқириб юборди:

— Жезмўйловнинг боласи! Ушанинг қизи-ку бу!— Орани ёриб, йиртиқ чориғи билан тутаб ётган гулхanning кулини босиб, тўзғитиб, олдинга Мадумар отилиб чиқди. Кулолнинг кўзлари косасидан чиққудек даҳшатли, икки қўлининг чайир панжаларини ёзиб, Қизимкага ташланмоқчи бўлиб келарди.

— Жаллоднинг ҳаромисини менга бер, итнинг боласи-

дек бўғиб ташлайман!— деб қичқирди у. Бўқоғидаги томирлари кўкариб бўртган, изтиробда эсини йўқотиб, нима қилаётганини билмас, панжаларини боланинг бўғзига тўғрилаб борар эди. Очил-тақачи уни силтаб ташлади.

— Мадумар!

Кулолнинг кўзлари ҳеч нарсани илғамай, фақат қизчани кўраётгандек эди, у яна қайтиб кела бошлади. Очил яна қаттиқроқ силтаган эди, Мадумар одамларнинг оёқ остига, кулга ағанади.

— Гўдакдан ўч оласанми, номард?— деб қичқирди Очил. Орада Мадумарнинг тарафини олиб кўзига қон тўлганлар ҳам йўқ эмас эди, буни пайқаган Очил, унинг ўғли, яна бир-икки киши Қизимкани гавдалари билан тўшишди.

— Боланинг нима гуноҳи бор?— деди яна Очил.

— Бизнинг болаларимизнинг нима гуноҳи бор эди?

— Қирилиб кетганларнинг, ўлиги чўлда қолганларнинг-чи?

— Мана бу ўлим тўшагида ётган заифаларнинг нима гуноҳи бор?

— Норастанинг бунга дахли йўқ, бу гўдак ахир, у бизни қидириб келибди!— деди тақачи энди халойиққа ялингансимон.

— Сенинг болангни қидириб келган,— деди Мадумар жулдур уст-бошидан кулни қоқиб,— сен азалдан ўриспарастсан, келгинди!

Очил-тақачи жиззахлик эмас, олти йилгина аввал Чинордан келиб, растада тақачилик дўқони очган эди. Уста тақачи. Ўзига тўқ бўлса ҳам, меҳнаткаш одам. Меҳнати билан мол орттирди, обрў топди. Шунинг учун «келгинди» унга жуда оғир ҳақорат эди. Қариялар буни сезиб босди-босдига ўтишди.

— Номаяқул гапни қўй, Мадумар, келгинди бўлса ҳам дардимизни тортишиб юрибди-ку...— дейишди.

Халойиқ аста тарқала бошлади. Қизимка Ҳайболанинг орқасида, унинг оёғига суяниб ўтириб ухлаб қолган эди. Очил-тақачи уни кўтариб ертўлага олиб кириб кетди. Ўғли қуврай ёқиб, ёритиб турди, болани бордоига ётқиздилар. У донг қотиб ухларди, узун қўнжли қизил ботинкачаси шилиниб кетган, крахмалланган фартукчаси кир, отасининг мўйловидек жез ранг сочлари сепкилли юзига сочилиб ётибди.

— Қизимка...— деб пичирлади Ҳайбола юзига тики-

либ. У бирпас гаплашмоқчи, «кўрқма», деб тасалли бермоқчи эди. Эшитмади.

Қизимка жуда шаддод эди. Қўрғон тагида «яккашта қулоқ» ўйнаганда ўғил болалар билан муштлашгани-муштлашган, доим юз-кўзи кўкарган, сопқон отишда ўғил болалардан қолишмас, Ҳайбола билан ҳам неча марта тимдалашган, соч юлишган эди. Бир куни улар мушукларини айирбош қилишди. Ҳайболаники ёввойироқ бароқ мушук эди, қўшни боланинг каптархонасидаги каптарларни безиллатиб қўйди. Шунинг учун, алмаштирвориб бопладим, деб юрса, бароқ иккинчи куниеқ қайтиб келди. Қизимканики ҳам ўзи қайтиб борибди. Роса кулишди. Кейин улар мушукларидан ҳар хил нарса алмашиш учун, бир-бирларига совға юбориш учун фойдаланадиган бўлишди. Масалан, Ҳайбола унинг мушугининг бўйнига ўзи ясаган сопқонини тақиб юборса, бароқ ўша куниеқ белига боғлиқ халтачада фақат оқ подшо офицерларининг уйида бўладиган «отнон», «пабрикон пряник» олиб қайтарди. Ҳайбола пряникни ўшанда яхши кўриб қолган. Афсуски, ҳозир Қизимка олиб келган пряниклардан Ҳайболага биттасигина тегди. Қолганини дадаси бошқа ертўлаларга олиб бориб касалларга бир тишлам-бир тишламдан улашди. Олмаларнинг фақат биттасини Қизимкага қолдирди. Уйғонганда ейди, ана бордон остида яшириғлиқ дўппайиб турибди.

Ҳайбола олманинг ҳидига анчагача ухлолмай ётди-ю, кейин кўзи юмилиб кетибди. Дадаси бўлса бу кеча ухлагани йўқ. У туни билан дам ертўлага кириб, дам далада айланиб, бир нималарни ўйлаб чиқди. Тонг олдидан Қизимкани уйғотди.

— Яхши ухлаб олдингми?— деди у кулимсираб. Қиз кўзларини уқалаб, ғира-шира ертўланинг қоронғи бурчакларига хавотирланиб қаради.

— Энди сен қайтиб кетишинг керак, Қизимка,— деди Очил жиддий гапга ўтиб.— Кўриб турибсан бу ерда ейдиган ҳеч нарса йўқ, сув йўқ, одамлар ташна, болалар очдан ўляпти. Сен қайтиб кет, кузатиб довондан ошириб қўйишади, кечгача шаҳарга кириб борасан.

Қиз тушунди.

— Ҳайбола ҳам кетсин!— деди у.

— Бизларга мумкин эмас. Ҳайболага ҳам мумкин эмас. Сенга мумкин.

Қиз ўйланиб қолди, индамади. Бир кечада унинг ҳам

болалиги йўқолгандек эди. Очил билан ўгли унинг индамай қолганини розилик аломати деб билишди.

— Борганда даданга нима дейсан, бу ерга келганингни айтасанми?— деб сўради Очил.

— Йўқ! Бормайман дадамга!— деб қичқириб юборди қиз. Сепкилли юзи ўзгариб, кўк кўзларида газаб чақнади.— Бормайман! Маст бўлиб келади, кечаси ароқ сўрайди, шифтга тўппонча отади, кўрқаман! Бормайман, дадамга!

Қизча чинқириб, типирчилар, йиғлар эди. Бу пайт ертўла оғзига тўпланган одамлар бир-бирларига қараб, бошларини сарак-сарак қилишди.

— Тушида ҳам қонда сузса керак-да, одамхўр, босинқираб тўппонча отади,— деди орадан энди сал ўзига келган Мадумар.

— Виждон азобиди Жезмўйлов!

— Виждон нима қилади унда!

Очил-тақачи ертўладан чиқиб қаддини ростлади, оқариб келаётган уфққа қаради, тиззаларини уқалади.

— Ҳавони тўсманглар, ертўла димиқиб кетди,— деди у одамларни четлатиб.— Ўзи нарироққа юрди, нима қиламиз, дегандек йиғинларга қаради. Одамлар бир нимани сезгандек, унга эргашибди, улар тақачининг кўнглига бир фикр келганини юриш-туришидан пайқашар эди. Анча нарига бориб, чўккалашиб ўртага маслаҳат солишди. Чорак соатдан кейин шовқин кўтарилиб, маслаҳат мажлиси тўзғиб кетди, ертўлага қараб кела бошладилар. Орада ҳаммадан ҳам Мадумар қаттиқроқ шовқин соларди.

— Илон боласи— илон! Балки отаси ўргатгандир.

— Ўргатишга ўргатмаган-ку, лекин бола-да, ишониб бўладими? Чунончи, шаҳарга қайтганда кўнгли ўксиб кетиб дадасиникига кириб борса, «Қаерда эдинг?» «Фалон жойда». «Нима дейишди?..» Бола кўрқиб ҳамма гапни айтиб солса...

— Уша заҳотиёқ ҳаммаси тапир-тупур от солиб келади-ю, биримизни қўймай қиради-кетди,— деди Мадумар, чўлда ётган юзлаб ўликларни кўргандек атрофга қараб. Бу бўлиши мумкин бўлган гап эди. Одамлар хавфсираб, Очил томондагилар ҳам иккиланиб қолишди.

— Хуш, нима қилдик бўлмаса?— деди Очил босиқ ўйчанлик билан.— Очликдан қирилиб кетаверамизми? Ҳозир одамларимизнинг ярми ўлим тўшагида ётибди. Очликдан ташқари, яна касал оралаб қолса, бир ҳафтага бормаймиз. Бизга қаердан нажот келиши мумкин? Нима-

ни кутяпмиз? Бундай ожиз, шармандалаи ўлимдан ҳар қандай таваккал яхши.

Мадумарнинг телбаларча бақирғи олдида бу мулоҳаза жўялироқ туюлди. Очил томон яна босиб кетди. Ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмагач, Очил ертўлага кирди.

— Қизимка,— деди қизчанинг ёнига ўтириб, эплаганича мулойимроқ қилиб.— Майли, сен дадангга борма. Йўқ, йўқ, сира борма. Лекин шаҳарга қайтишни керак.

— Ҳайбола ҳам борсин!

— Йўқ. Ҳайбола бормайди. Сен ўзинг борасан. Ҳозир кузатиб қўйишади, хумдоннинг тутушини мўлжаллаб юрaversанг, кечаси шаҳарга кириб борасан. Тўғри бориб, Бешқувурдаги черковнинг панжарасидан ошасан, Матвей амакининг деразасини чертасан. Тушундингми? Матвей амаки бор-ку, қўнғироқчи, танийсанми?

Қизимка бош ирғади.

— Ма, олманинг ярмини еб ол.

Ертўла эшигида турганлар ичида яна, Мадумар қичқирди:

— Қўнғироқчи! Яна ўрис! Яна ўрисга тутиб бермоқчи бу тақачи!

— Сен жим тур, бўқоқ, чинқираверасанми!

— Сен ўрисдан нима яхшилиқ кўргансан?— деб кимнингдир ёқасига осилди Мадумар-кулло.— Хотинингни отга бостириб ўлдирган ким? Кулбангни хонавайрон қилган ким? Эртага сенинг ҳам суягингни чиябўри гажиб кетади!

Чора излаб, уй ўйлаб тинкаси қуриган оч оломонга бу шанғилик ёқмади. Мадумарни четга суриб, ертўлага қулоқ солишди.

— Қизимка,— дерди Очил. Оғзидан суви келиб, ютиниб ўтирган боласининг бошини силарди. Қизимка яримта олмани бир тишлаб, қолганини Ҳайболага берди.

— Қўнғироқчига айтасан: ҳаммаси оч, сув йўқ, юзгача одам ўлибди, дейсан, қолганлари ҳам кўпи бордонга узала тушиб ётибди, қирилишяпти, дейсан. Тушундингми?

Қизимка устма-уст бош ирғади. Шаҳарга албатта бориш кераклигини энди у ҳам яхши тушунган эди.

— Шундай қилмасанг, Ҳайбола ҳам очдан ўлади, билдингми, яна жуда кўп болалар очдан ўлади. Тушундингми?

— Тушундим.

— Дадангга сира-сира кўринма. Матвей амакинг нима

деса шуни қил. Уйдан чиқма, мезапада, қўнғироқхонаси-га жой қилиб беради.

— Яна келсам майлими? Ҳайболага нон олиб келаман.

— Йўқ! Йўқ, йўқ! Сен менинг гапимни қўнғироқчига етказсанг бас. Шунда сенга мен ҳам дада бўламан, Ҳайбола ҳам сенга ака бўлади, мана бу турган ҳамма амакиларинг ҳам дада бўлади, хўпми?

Мадумарнинг яна жини қўзий бошлади, у пешанасига тарс этиб уриб, оғзи кўпикланиб бир нималар деб қичқирди. Уни ёнидагилар босишди.

— Яна битта гап бор, Қизимка,— давом этди Очил-тақачи.— Қўнғироқчини холи топиб, айт: Ярофей бобонинг мўрчасига тушар экансиз, дегин. Ҳов тошлоқ маҳалладаги Ярофей-чўлоқ бор-ку, биласанми?

— Тор кўчада.

— Ҳа, балли. Ярофей-чўлоқнинг мўрчасига тушар экансиз, дегин. Уқдингми? Эсингдан чиқмайдими?

— Йўқ.

— Хўш, қани, нима дейсан?

— Матвей амаки, Ярофей-чўлоқнинг мўрчасига тушар экансиз, дейман.

Очил-тақачи қизчани тиззасидаги ўғлига қўшиб қучоқлаб, суйди.

— Баракалла, ақлли Қизимка.

Ҳайбола билан Қизимка хайрлашганда тақачининг кўзидан ёш чиқиб кетди. Йигитлар қизчани довондан ўтказиб қайтиб келишди. Ҳамма ўша томонга қараб турарди.

— Тетик бўлинглар, биродарлар, касалларга қаранглар, кўнглим сезиб турибди, дўстлар бизни қутқазишадди,— деди тақачи ишонч билан.

— Иншоолло...— дейишди қариялар.

Ёшлар қамиш ўргани, болалар ёрилиб қонаб кетган оёқларига латта ўраб, бошоққа кетишди, кимдир қалпоқда сизот сув ташиб юмронқозиқни инидан чиқаришга уринарди, ҳар ким ўз ишига киришди. Лекин Мадумарнинг атрофидаги баъзи одамлар ҳамон шанғиллашиб, таҳдид қилишар эди.

— Бу чаёнинг эртага отлиқ қозоқ, ўрисларни бошлаб келса...

— Шунча жоннинг уволига қоласан, тақачи.

— Бизни ўрисга сотиб қутулиш ниятинг бўлса, бирон отлиқнинг қораси кўриниши билан аввал сенинг гирибо-

нингдан оламиз, билиб қўй,— деди Мадумар. Улар шундай таҳдид билан жўнаб кетишди-ю, Очил-тақачи ертўла ёнидаги тошга ўтириб, пешанасини ушлаганча ёлғиз қолди.

Аламзада Мадумарнинг гаплари халқнинг ишончини сусайтириб, Очилга азоб бермоқда эди. Кечин улар яна ҳам кўпайишиб Очилнинг олдига келишди.

— Менга қара, Ярофей-чўлоқнинг мўрчасидаги — қуролми?

— Ҳа, қурол,— деди Очил ҳам очиқчасига.

— Шаҳарнинг ер билан текис бўлиб кетгани етмаганмиди? Ҳали ҳам тавбангга таянмабсан-да? Сенга ўхшаганларнинг дастидан бўлди-ку бу хунрезлик!

— Ҳов, Мадумар, сен Жезмўйловнинг гапини қиляпсан,— деди бир чол. Бундан Очил бир оз далда топди.

— Биродарлар,— деди у оғирлик билан,— агар сизларда бирон бошқа тадбир бўлса, айтинглар, мен бу йўлдан қайтай.

— Очил тўғри айтади, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди.

— Қурол — ҳозир бирдан-бир йўлимиз,— деди Очил.

— Шундай-ку, аммо лекин шунча одамнинг тақдири-ни бир гўдакнинг қўлига топширдинг...

— Қонхўр жаллоднинг арзандасига...

— Бас қил, Мадумар!

— Қуролинг бошингни ейди!— деди Мадумар, кетаётиб қўшиб қўйди:— Тақачини кўздан қочирманглар, йигитлар! Бир кори ҳол бўладиган бўлса, ҳа!..

Очил яна тош устида ёлғиз қолди. Кечқурун у ўғли териб келган бугдойни ҳафсаласизгина чайнади-да, яна чиқиб тошга ўтирди. Одамлар узоқдан унга қараб-қараб қўярдилар. Биров хавотир билан олаяр, биров икки оғиз тасалли бериб кетар, «мадумарчилар» бўлса бўридек ер тагидан тикилиб, уни кўздан қочирмасликка тиришар эдилар.

— Ухла, болам, ухла. Ухласанг қорнинг очмайди...— дейди Очил ўғлига. Ориқлаб мусичадек бўлиб қолган ўғли бордонга чўзилиб ухлаганда, ғамгин жилмайиб: «Ҳай-бола», деб қўяди шивирлаб. Кўзида сал умид учқуни ёнади. Кейин яна бирдан юраги орқага тортиб кетади: Мадумарнинг гапида жон борлигини ўзи ҳам сезар, ўзининг қалтис таваккалидан қўрқар эди. Жезмўйлов қизини

қидиришга тушган бўлса керак. Тутиб, чирқиратиб ҳамма гапни айттирса... Айтмаса ўлдиради ҳам, унинг қўлидан келади. Бола қўрқиб айтиб қўйса, қурол кетади, ўртоқлар ҳалок бўлади, Самарқандга, Ховосга кетган иплар узилади, бу ердагилар... бу ердагилар шундай ҳам қирилиб кетади...

Бу даҳшатли манзара ҳар замонда кўз олдига келиб, Очилнинг бутун вужудини қарахт қилиб қўяр эди. Икки кун оғзига бир дон олмай, тунлари ҳам ухламай тошда ўтирди. Яна қайси ертўлада кимлардир жон берди, қандайдир воқеалар бўлди — у қимир этмади, гўё асаби ҳам, сезгилари ҳам ўлган эди. Одамлар энди унга, ақлдан оздими, деб, хавотир билан қарай бошладилар.

Учинчи куни кечаси Мадумар бошлиқ кимлардир келиб, (Очил бу латга-пугтага ўралган, яра-чақа, эти суягига ёпишган одамларни танимади ҳам) бирпас индамай туриб, яна кетишди, ачинишяптими, ғазабми — билиб бўлмасди. Ярим тун деганда бутунлай кутилмаган томонда ўт кўринди. Кечаси суяк ёнади дейишарди, балки... Йўқ, узоқда милтилаган ўтларнинг бир меъёрда тебранишидан кимлардир машъала тутиб келаётгани маълум эди. Лекин кимлар? Нега чўл томондан?

Очил қимирлаб қолди. Ҳозир ё у ёқли, ё бу ёқли бўлиши керак. Қўрқиб йиғлаган хотин-халажнинг, совуқ нафас қилган мадумарларнинг овозини ўчириб, гулханларни сўндиришга, ҳаммани овоз чиқармай ётишга буюрди. Йигитларни ёнига чақириб, машъалалар келаётган томонга олдинроқ чиқиб, қоронғида чўккалаб туришди. Буларнинг кимлигини билиб, шунга қараб ҳаракат қилиш керак эди.

Говур-ғувур гаплар эшитила бошлади, улар кўпчилик эмас эди.

— Ўрислар...— деди Мадумар.

— Саллотлар эмас, кўриниб турибди.

— Уласи бўлиб ётган оломонни киши билмас бир ёқлик қилиб кетиш учун тўртта тўппончалик миршаб ҳам етади.

— Жим!

Машъалалар ёлқинланиб турарди, улар яқинлашиб қолди.

— Ҳой жиззахликлар!— деди хирилаган бир товуш русчалаб.

Очил ўрнидан турди.

— Ҳой халойиқ! Бормисанлар!— деди яна ҳалиги товуш.

Очил улар томон юрди, кейин бирдан югура бошлади, бошқалар ҳам етиб боришди. Келганлар машғалаларни қумга суқиб ўчиришди. Бошлашиб ертўлалар ёнига келишди, жиззахликлар уларни қуршаб олдилар.

Булар еттита мужик эди. Ўсиқ сочлари телпақдай, соқоллари кўксига тушган, буз халта кўйлаклари тиззадан, иккитаси яланг оёқ, қолганлари чипта кавуш кийган. Ҳаммасининг елкасида қоп, қўлларида йўнмаган таёқ.

Қопларини ерга қўйиб устига ўтиришди. Ҳолдан тойган эдилар.

— Очил ким?— деди юзини соқол босган, фақат шолғомдек бурнигина кўриниб турган энг кексаси. Очил олдинга чиқди.— Биз Балашовка хуториданмиз. Халқ қалай?

— Аҳвол оғир. Халқнинг учдан бири... Сизлар...

— Биз тонг ёришмасдан хуторга қайтишимиз керак, мана бу сизларга: қоқ нон, чўчқа ёғи, туз, пиёз, жийда, балиқ...

Улар ҳеч нарса демай қопларни ташлаб дарҳол йўлга отланишди. Халқ нима бўлганини ҳали ҳам тушунмагандек, фикр этмай турарди. Очил мужиклар ортидан югуриб эргашди:

— Сизларга раҳмат. Лекин гапиринглар ахир, ким топширди, бу ёғи нима бўлади, ҳеч ким ҳеч нарса дедими? Менинг отимни қаёқдан биласизлар?

Шолғом бурунли кекса Очилнинг рўпарасида тўхтаб, юзига қаради, бир қўлини кифтига қўйди.

— Бизга топшириқ шундай бўлди. Биз ҳам бир вақт бу ерга сургун қилинган одамлармиз. Хўп, дедик. Бошқа ҳеч нарса билмаймиз,— деди-да, жўнаб қолди. Қоронғи тунда уларнинг қораси тезда йўқолди.

Очил ертўлалар ёнига қайтиб борса, Мадумар ҳаммани тартибга солиб, босиқлик билан озиқ-овқат улашяпти. У қандайдир ўзгариб кетган, одамларга яхши муомала қилар, болаларни юпатар эди. Ҳамма ёқни ўз тасарруфига олгандек. Бош кўтариб қарамаса ҳам Очил ундаги ўзгаришдан мамнун бўлиб, «хўжалик ишлари»ни бутунлай унга қўйиб берди.

— Ҳайбола!— деб чақиришди узоқдан. Очилнинг ўғлининг оти «Ҳайбола» бўлиб кетган эди.— Дадангнинг улушини ҳам олиб кет.

Дадаси тошда ўтирибди. У режа тузиши керак. Энди

нима бўлади? Бу мужикларнинг иши ҳойнаҳой «кўнғироқчи»нинг имоси билан бўлган. Демак, Қизимка етиб борибди. Одамлар еб-ичиб сал дармон йиғиб туришсин-чи, топшириқ бўлиб қолар. Шундай ташлаб қўйишмайди.

Овқатлари тугаган куни тонготарда ўн битта отлиқ казак чўли чангитиб бирданига уфқдан чиқиб қолди. Елкаларида милтиқ, ёнларида қилич. Қиймат-қойим бўлиб кетди. Қий-чув, дод-фарёд кўтарган халқни сал тинчитиб, Очил отлиқларга пешвоз чиқди. Нарироқда улар билан гаплаша бошлади. Халойиқ ўлим кутар, жимжит, фақат шошиб калима келтирганларнинг шивирлаши эшитилар эди.

— Кўрдинларми, сотди ўрсга!— деб бақириб юборди биров. Бу яна ўша Мадумар эди.— Айтмовдимми, мусулмонлар, мен сизларга нима девдим!— деди у ғазаб аралаш йиғи товуши билан.— Боласини ушланглар сотқиннинг, боласини бермаймиз!— У Ҳайболани серсуяк елкасидан маҳкам ушлаб олдинги сафга тикка қилиб қўйди,— отгирсин! От жаллодлар!

Лекин булар отадиганлар эмас, Самарқанд гарнизонининг большевиклари эди. Уларга қувғиндиларни Ховос темирйўлчилари ихтиёрига етказиш топширилган экан. Очил буни халққа тушунтиргач, «отлиқ казаклар» оломонни Ховос томонга ҳайдаб кетишди. Йўлда учраган рус хуторларида, кўчманчи чорвадорларнинг ўтовларида одамлар буларни «Ана, Жиззах кўзғолончиларини Сибирга ҳайдаб кетишяпти», деб қараб қолишар эди. Бола-бақра, қари-қартанг, айниқса касалларнинг кўпи ўша кўчманчи қозоқлар билан, бир вақт Мирзачўлга сургун қилинган рус мужиклари билан қолиб ҳам кетишди. Қолганлари икки кун деганда «конвой» билан кечаси Ховосга кириб бордилар. Бу ерда депо ишчилари уларнинг бир гуруҳини Фарғона поездига, бир тўдасини Тошкент поездига ўтқазиб, ҳар ёққа сочиб, тўзғитиб юбордилар. Тетик йиғитларни эса депочилар уйма-уй олиб кетиб яширишди. Ярофейнинг мўрчаси остига кўмилган қурол етиб келди. Кейин Ярофей-чўлоқнинг ўзи ҳам, Матвей-кўнғироқчи ҳам, Қизимка ҳам шу ерда пайдо бўлиб қолди.

— Ҳали ҳам кўз олдимда турибди уларнинг учрашуви,— деди Очил бува шифтга тикилиб ётганча. Унинг кекса кўзларида узоқ ўтмишдаги бир кичик қувончининг

заиф нурлари бор эди.— Қизимка лоладеккина қирмизи кўйлакда, лўппи юзларини сариқ сепкил босган. Ҳайбола бўлса жулдур, озгин.—«Ҳайбола!»—«Қизимка!» Қичқирганча югуриб бориб қучоқлашишди, яна олма, пряник. Бу қизалоқ отасидан воз кечишни ҳам, шунча хавфли йўл босиб, шунча мушкул ишларни ҳам гўё ўша Ҳайболани яна бир кўриш учунгина қилгандек эди... Қизимка ўша Мария Васильевна эди-да, тушундингми? Ҳайбола бўлса — Ориф тоғанг.

Азимжон, тушуниб турибман, дегандек бош ирғади. Унинг ҳам хаёллари аллақайларга кетиб, Тошкент меҳмонхонасининг бир номерида ўтирганлиги, вақт аллақачоқ ярим тунга яқинлашгани эсидан ҳам чиққан экан.

— Йўқ, улар ҳеч қачон бир-бирларига душман бўлишолмайди, болам. Бу ошначиликнинг илдизи чуқур.— деди Очил бува, кечқурунги гапини яна такрорлаб.— Мен бу ерга ўрислар келган йили туғилганман. Уриснинг ҳар хилини кўрдим. Лекин яхшиси билан ўша кезлардаёқ эриш-арқоқ бўлиб кетганмиз, ҳа!..

Улар аэропортда тикка турганча икки сихдан кабоб еб олиб, ярим соатдан кейин Нукусга учишди.

Бобо билан невара самолётда, машинада, отда, пиёда, пароходда, поездда ўлкани энига-бўйига кезиб, ҳали кўп гаплашдилар. Бу элнинг деярли бутун тарихини елкасида кўтариб келган бобо билан бегона юртда ўсган неваранинг бир-бирига айтадиган ҳангомаси кўп. Улар гаплашиб кетаверишсин, насиб қилса, улар билан энди Комиланикида учрашамиз. Ҳозир эса, одатдагича, қисса олдидан ма-на буни эшитинг:

РИВОЯТ

Ажойиб мамлакат, Севги мулки!. Ҳамиша баҳор, ҳамиша офтоб, банорас осмонидек бепоён уфқлари ҳам зангори, ҳарир. Ундан фақат гоҳи-гоҳида енгил ҳовур кўтарилиб, шуъла пардаси оша илиқ ёмғир томчилайди-да, чаманларнинг, барра ўтлоқларнинг хуш бўйини ер узра таратади.

Севишганларнинг қалблари ширин-ширин толпингани-толпинган. Кўзларидаги мастона эҳтирос тумани оша бир-бирларини кўрадилар, холос. Севги мулкининг султони-ю маликаси ҳам, ҳокими-ю фуқароси ҳам шулар.

Бутун бир мамлакат икковлари учун жуда кенг эмас.

ми, дерсиз? Йўқ, кенг эмас. Тор ҳам эмас. Чунки Севги мулкени улар ўзлари учун, ўз қурбиларига яраша, ўзлари яратганлар. Улар учунгина шундай гўвал, нафис, поёнсиз. Унинг чегараси йўқ.

Ия? Чегарасиз мамлакат ҳам бўладими?

Йўқ, унинг чегараси бор албатта. Лекин қаерда? Ҳеч қаерда. Ва ҳамма ерда. Ҳар қадамингизда. Йўлингизда. Боғингизда, уфқларда, қалбингизда, ишингизда, гапингизда... У шишадек нозик, бир эҳтиётсиз одим қўйиш билан босиб олиб, чилпарчин қилишингиз мумкин.

Бутун бошлиқ бир мамлакатни-я?

Ҳа, бутун бир мамлакатни.

Шунинг учун, ривоятда айтилишича, Севги мулкенинг чегара чизиғи бўлмаса ҳам, посбони бор эмиш.

Кунлардан бир кун шўх бир Навқирон чегарага келиб, Посбонга йўлиқибди.

— Хўш, йўл бўлсин?

— Маликани кўрмоқчиман, жуда дилбар эмиш.

Посбон уни киритмабди. Рўпарада Севги мулкенинг чаманзор водийлари ёмғирдан сўнг гуркираб, камалак рангида товланиб ётар эмиш...

— Ахир Маликанинг гўзал жамолини биздек шўх навқиронлар томоша қилмаса...

— Йўқ!— дебди Посбон.

— Мен у дилбарга бир жаҳон қайноқ муҳаббатимни олиб келдим.

— Йўқ, кирмайсан!— дебди Посбон,— Маликам муҳаббатга муҳтож эмас.

— Киргизмайсизми?

— Ота-онаси келса ҳам киргизмайман.

Посбон Навқиронни киргизмабди.

Аммо шу заҳоти чегарада бир аёл пайдо бўлибди. Бу қомати расо, юз-кўзида меҳр тўла, муштипар аёл экан.

— Йўл бўлсин?

— Мен болаларимнинг олдига,— дебди аёл.

— Йўқ, киргизолмайман.

— Мен уларнинг онасиман-а! Улар менинг меҳримга, ўғитимга муҳтож.

— Бу мамлакатда улар фақат ёлғизликка муҳтожлар.

— Оч қолишлари бор, эҳтимол, йўлга солишим керак-дир.

— Улар тўқ, улар муҳаббат билан тўқ.

— Мен болаларимнинг олдига кирай!

— Худоси келса ҳам киргизмайман!— деб юборибди Посбон.

Шу пайт чегарада Оллоҳ таолонинг ўзи пайдо бўлибди.

— Йўл бўлсин?— деб сўрабди Посбон.

— Мендан ундай деб сўрамайдилар, мен Худоман,— дебди оппоқ соқолли нуроний чол қиёфасидаги парвордигори олам.

— Иложи йўқ,— дебди Посбон.

— Ия,— дебди худо,— ахир сени ҳам, уларни ҳам, бу Севги мулкани ҳам мен яратганман, мени киритмасликка кимнинг ҳадди сиғар экан?

— Киргизмайман,— дебди Посбон.

— Ахир улар менинг марҳаматимга, ризқ-неъматимга муҳтож, балки улар учун Севги мулки нокомилдир, менинг амру иродам...

— Мен посбонман, киргизмайман,— дебди Посбон.

Худони ҳам киритмабди.

Худо ҳам изига қайтибди.

Посбон ўзидан мамнун бўлиб, чексиз шаффоф осмону осойишта чаманларга маҳлиё экан. Шу осуда бир дамда дафъатан қаттиқ портлаш юз бериб, Севги мулки чил-чил бўлиб кетибди. На севги-ю, на севишганлар, на тиниқ осмону ва на чаманлар... Фақат тутун буруқсаб ётганмиш.

Буни чегарадан даргазаб бўлиб кетган Худо қилди, деб ўйларсиз?

Йўқ. Гап шундаки, севишганлар оч қолди, деб ўйлаган раҳмдил бир чумоли буғдой донасини ортмоқлаб, чегарадан яширинча ўтган экан.

Ичкарига бир қадам қўйиши билан...

ҚИССА

«Буни фақат икки киши кашф этади,
Учинчиси, ким бўлса ҳам, ошиқча...»

(Қаерданлиги ёдимда йўқ.)

Комилаларникига улар кечга яқин кириб боришди. Катта ҳовлида ҳеч ким кўринмасди. Очил бува чевараларига олган совғалар тўла хуржунни елкасидан тушириб, ерга қўйди-да, салқин дарвозахонада туриб ҳовли ичкарисига кўз солди. Ҳовлини ўраб олган пахса девор баланд, пишиқ; девор бўйлаб шилдираб оққан ариқ ёқасида тик қоматли қатор ёш тераклар оқшом шабадасида дам оқа-

риб, дам қорамтир рангга кириб, шитирлаб турибди. Ҳов-
ди этагигача олма, ўрик, олча, шафтоли. Буш жойнинг бир
қаричини ҳам қолдирмай помидор, пиёз, картошка, каш-
нич экиб ташланибди, жўяклар текис сугорилган, намп-
қиб турибди. Уйнинг ёнбошида сим тўр билан тўсилган
каттагина товуқ катаги, ундан нарида ўтинхона, молхона.
Катта айвон шифтига қалампир шодалари, маккажўхори
сўталари осилган.

Очил бува невара куёвини эслаб мийғида кулиб қўй-
ди. Сатторни у Комила шу ҳовлига келин бўлган йиллари
кўрган, бош кўтариб одамнинг юзига қарамайдиган уят-
чангина йигит кўрилган эди. Пишиққина экан. Ҳовлиси-
ни қара, мева дейсанми, сабзавотми, резоворми, ҳаммаси
муҳайё! Супургисигача говлаб ўсиб ётибди.

«Аммо бирон туп гул эрмаган экан, шуниси чакки бў-
либди», деб ўйлаб қўйди Очил бува. Бу гап шунчаки хаё-
лига келди-ю, зумдан кейин, шу ўйданми, бир нарсани се-
яибми, кўнглига ғашлик чўкди.

— Ҳов, ким бор! Учқун, Тўлқин!— деб эвараларини
чақирди Очил бува айвонга чиқиб. У ҳали уларни кўрма-
ган, бултур Комила юборган суратларига қарабгина би-
лар эди. Чопқиллаб чиқиб қолишса албатта танийди-ку
тирмизакларни...

Ичкаридаги қайси бир хонадан кичкина Учқунни етак-
лаганча лапанглаб Анзират чиқди. Сатторнинг онаси.
У ёш бева қолиб, ҳали ҳам ҳуснини йўқотмаган, даканаси-
ни дол қўйган дуркун, хомсемизроқ хотин эди. Меҳмон-
ларни кўриб этагини липпасидан туширди-да, чўлтоқ
супургисини қўлидан ташламади, бепарво қараб тура-
верди.

— Омонмисан, Анзират, танимадингми?

Хотин чурқ этмади.

Бу совуқликни Азимжон ҳам пайқади, у хуржунни ай-
вонга қўйишни ҳам, қўймасликни ҳам билмас, гарангсиган
эди. Очил бува деса, кўчадагилар, райондагилар, аэро-
портдагилар, Марказкомдагилар, бутун эл-юрт танийди-ю,
қудаси танимаса-я!

— Нега танимай, танидим.

Очил бува «қудамизнинг бўлгани шу экан» деган хаёл
билан, қулочини ёзиб эвараси томон юрди, унинг олдига
бориб чўккалади.

Учқун яланг оёқ, беқасам тўнча кийиб, кўкрагидан қи-
йиқча боғлаган, олти ёшлардаги ширин бола эди. Очил

бува унинг қаншаридами, иягидами, юзининг қаеридадир
Комилага ўхшашлигини топди.

— Сен-чи, сен танидингми опоқ бувангни? Қани-қани,
бери кел-чи. Учқунмисан сен? Ҳо-о, баракалла, катта
йигит бўлиб қолибсан-ку. Қани, тогаси, хуржунни очинг-
чи, Учқунбойга нималар бор экан,— Очил бува эвараси-
ни қўлтиғидан олиб, даст кўтармоқчи эди, Анзират уни
қийиқчасидан ушлаб ўзига тортди.

— Қўя қолинг, айланай, ўйинчоқлари бор...

— Нима гап, куда?— Очил бува ўрнидан туриб, Ан-
зиратга хавотирлик билан қаради.

— Қуда деманг! Қўйинг, болада ҳақингиз йўқ. Бор,
дўмбоққинам, бор қоқиндиқ, бор ўйинингни ўйна,— деб
Анзират Учқунни ичкарига киргизиб юборди. Бола уйга
кирди-ю, янги алифланган оғир эшикни қия очиб, тирқи-
шига бурниси суққаничча меҳмонлардан кўзини узмай ту-
раверди.

— Мундоқ тушунтиргин ахир, Комила қани? Бир гап
бўлдимиз?

— Комилангизнинг нима бўлганини билмайману, биз-
га ҳеч гап бўлгани йўқ, худога шукур, рўзгоримиз бут,
бойги-бойгидаймиз.

— Етиғи билан гапирсанг-чи, келининг қани?

— Ундай келиним йўқ менинг.

— Комила...

— Комила йўқ... Йўқ, дедим-ку ахир, кетган, мана
икки боласини тирик етим қилиб ташлаб кетган, ҳа!—
Анзират борган сари асабий бидиллаб, охирида бақириб
йиғлаб юборди:— Бошқа эр қилиб кетди, эскидан жазма-
ни бор экан ер юткур мақтаган неварангизнинг, ўша би-
лан етаклашиб кетди болагинамнинг юзини ерга қаратиб,
беҳаё!— Анзират қўлидаги супургини бурчакдаги сандиқ
орқасига улоқтирди.

Очил бува бўшашиб кетди, у ёқ-бу ёққа қараб ўтир-
гани жой излади. Азимжоннинг ҳам хуржуни елкасидан
сирғалиб тушган эди, у бобосини суяди.

— Йиғи-сиғини қўйиб, аввал мундоқ, келинлар, де-
гин, ахир, узоқ йўл юриб келганмиз, мана бу Комиланинг
аммаваччаси бўлади, чет элдан келган, жой қил, кўрпача
сол, нафасни ростлаб бафуржа гаплашайлик. Кўчага қу-
виб чиқармассан ахир, кеч кириб қолди...— Очил бува сан-
диққа ўтирди. Анзират ҳамон жаврар эди:

— Комилангизни гапирманг менга, ҳа, ҳали бу икка-

ла гулдай боланинг уволи тутади уни, қараб туринг. Саттор қўйдаи ювошу қайтиб борсам яна бағрига олаверади, деб ўйласа керак. Эшигимга қадам қўйиб кўрсин-чи бузуқ!

— Саттор қани?— деди сўнгги сўздан нафси олинган Очил бува.

— Сатторгинам бинойидай ишлаб юрибди, мартабаси, обрўси жойида, қирчиллама йигитга нима кўп қиз кўп, ҳали шундай бир қизни олиб берайки худо хоҳласа! Ҳа!..

Бу пайт мактабдан келган Тўлқин бувисининг кейинги гапидан бўзариб кетди. У бундай гапларга унча-мунча тушунадиган, ўн-ўн бир ёшлардаги бола эди. Яна хижолатга қолмаслик учун Очил бува бу эвараси билан энгилгина сўрашиб қўя қолди. Бувисининг гапини эшитиб титраб кетганини кўриб ачинди. Бундай гаплар жуда кўп бўлса керак бу уйда. Бола бечораларга қийин. Уларнинг тарбияси, асаби, руҳияси... Нима бўлди экан-а бу Комилага? Очил буванинг энг яхши кўрган невараси. Кимсан Олимтой дарғанинг қизи, Амударё флотининг атоқли капитани! Бу нимаси? Нима бўляпти ўзи?

— Қаердан топса бўлади уни...— сўради Очил бува. Комиланинг исми ҳар сафар қудасининг асабига тегаётганини сезган эди, шунинг учун беихтиёр овозини пасайтирди:— Комилани...— Бу ном ҳозир ўзига ҳам хунук эшитилди, уни бу уйда тилга олиш ҳаромдек сезиларди.

— Йазманидан бориб сўранг!

— У қаерда экан? Ким?

— Ҳа, у киши менинг Сатторимга ўхшаган жўн аравакаш эмас албатта. У киши мулла, академининг пилиянида ишлаб мўмай пул топармиш. Пулига учган у ўлғир. Худога шукур, сил эмиш, ҳа. Тавбасига таяниб қайтиб келиб, болаларим деб кўрсин-чи, яқинига йўлатармиканман?

Очил бува бошини қўйи солганча, бўшашиб ўтирар, Комилани ўйлар эди. У ҳар қандай оғир аҳволда ҳам ўзини бунчалик йўқотмаганди, ҳозир бўлса мияси карахт, тили лол бўлиб қолди. Шунча йўлдан севимли неварам, жажжи эвараларимни кўраман, деган умид билан келган, уларни Азимжонга кўрсатмоқчи эди. Энди бу иснодга қандай чидайди. Очил буванинг уругида бунақа гап сира бўлмаган. Қандай шармандалик!

Анзират қайси ўйлардадир юриб ҳамон шангиллар, кимларнидир қарғар, Комилани ҳар хил сифатлар билан тилга олганида Очил буванинг бирдан букчайган елкаси

сапчиб титрарди. Эваралари ҳам аллақерда, бурчак-бурчакка пушишди...

Комила бўлса бу маҳал Чоржўй портида рейддаги «Орол» теплоходининг капитан кўприкчасида туриб телеграмма ўқир эди: «Ёқлаш ҳафтанинг охирига белгиланди ўпаман Матниёз».

Комила ўткир кўзларини чақнатиб атрофга назар солди, пароходларнинг тартибсиз чинқириқлари, катер моторларининг гувиллаши, диспечерларнинг карнайда асабий бақирришлари, портдаги кранларнинг ғирчиллаши орасида унинг ақли тез ишлар, чора излар, режа тузар эди.

Хўш... Ҳафтанинг охири. Ҳозир атрофда ўн кундан бери причал кутиб рейдда турган оғир юкли кемалар тирбанд бўлиб ётибди. Қирғоқ деворида бир қарич бўш жой йўқ. Кутса «Орол»га бир ҳафтада ҳам навбат келмайди. Ундаги юкни бўшатиб, янги юк олиш учун ҳам камида бир кечаю кундуз вақт керак.

Йўқ, бу аҳволда бўлмайди. Комила нима қилса ҳам, баржани ботириб судга тушса ҳам, пиёда юриб бўлса ҳам чоршанба куни Нукусга етиб бориши керак. Бу Матниёз учун ҳам, унинг учун ҳам ҳаёт-мамот масаласи. Матниёзнинг етти йиллик азобли меҳнати, бундан кейинги ҳаёти, соғлиги, республика учун муҳим бир масала, Оролнинг тақдири, қолаверса, Комиланинг шунча азоб, изтироб ва қурбонлар эвазига келган ўтли-чўғли муҳаббати ўртага қўйилган. Чоршанба куни у ерга республикадан, дельтадаги совхозлардан, Тошкентдан кўп мутахассислар, орол-шунослар, хўжалик ходимлари, иқтисодчилар, географлар, геолог, гидрологлар, Матниёзнинг дўст-душманлари, шу жумладан, албатта профессор Шуман ҳам етиб келади. Уни еб ташлашлари мумкин. Комила унга нимаси билан ёрдам қила олиши, қандай далда бера олиши мумкинлигини билмайди-ю, лекин у ёқлаш куни ўша ерда бўлиши керак. Матниёз ўзини ўтга уряпти. Комила албатта етиб бориши керак.

Теплоходлар кенг ёйиқ дарё юзини янграгиб чинқиришар, баржалар мойли сувда тинмай чайқалар, қирғоқда жонга теккан «Вира!» «Майна!» деган хитоблар қулоқни қоматга келтирар эди. Комила қийқириб ўзини тўлқинга урган оқчарлоқларнинг дадил фидойилиklarини томоша қилиб турди-да. бутун командани палубага тўплади. Команда, лоцман Қайипберген акани ҳисобга олмаганда, ҳаммаси норғул ёшлардан иборат эди. Улар ўзларининг тутган

еридан кесадиган, кўз тиккан жойини ёндирадиган довио-
рак капитанларини яхши кўрар, унинг учун ўтга-сувга
киришга тайёр эдилар. Фақат чолгина (командада Қайип-
берген акани «Чол» дейишарди) Комиланинг «эркакчалаш
қилиқлари»ни ёқтирмайди, йигит бўлса каллакесар бўлар-
ди, деб юради. Комила ҳам командаси учун ҳар қандай
қалтис ишга тайёр. Сеҳргар Жайхуннинг кўпни кўрган
кекса капитанларини қойил қилиш қийин, лекин Комила-
нинг оқимга қарши ўрлашдаги дадил маневрлари ўшалар
орасида ҳам афсона бўлиб кетган. Команда ёшлари уни
фақат шунинг учунгина яхши кўради, деб бўлмайди албат-
та. «Орол» муттасил рентабель кема, унинг мачтасида
шараф тамғаси — қизил вимпел тўрт йилдан бери ҳилпи-
райди. Бундай кеманинг йигитлари ҳар қандай порт
шаҳрининг хиёбону ресторанларида пайдо бўлса — қиз-
лар учун унутилмас воқеа. Пул кўп, кийимлар башанг,
туғмалар тилладай йилтилаган...

— Йўқ, минг қилсанг ҳам, бизнинг капитан манадай
йигит! Олимтой дарғанинг қони бор унда!— дейишади
улар. У нимаики буюрса, ҳаммаси тайёр.

Бугун ҳам капитаннинг бир имоси ета қолди. Орқада
турган «Орол» причал деворидан бўш жой топиб, айлан-
ма, қалтис, тор йўллар билан, тиқилинчда сурилиб-сирға-
либ ўтиб, тасодифан бўш турган биттаю битта кнехтга
гиппа тиркалди. Комила асабийлашиб калавасини йўқот-
ган порт бошлиқларини телефонда «эзғилаб», гангитиб,
эпақага келтиргунча матрослар пристандаги қабулчи, ҳи-
сobotчи қизларни хушомад билан қўлга олиб, ортишга
қулайроқ, причалга яқинроқ юклардан азмойиш олиб,
кранчи дўстлари билан келишиб қўйдилар.

Комила бошлиқларнинг розилигини «олиб» олиши
билан, йигитлар юкчиларни ҳам кутмасдан трюмга отил-
дилар, крачлар темир издан гилдираб келиб, кечаси билан
«Орол»га хизмат қилганига бошқа капитанлар гаранг
эди. Қараб туришди-ю, кейин улар буни ноиложликдан
ўзларининг йигитона мурувватларига йўйишди.

— Майли, иззати, қиз боланинг олдига тушган но-
мард,— деб сиполик билан шўйловларини силаб қўйишади.

Нима бўлса ҳам, иккинчи куни тонг-ла «Орол» сафарга
тайёр эди. Тупи билан миужжа қоқмаса ҳам, кўзлари ёниб
рубкада ғоз турган Комила тонг қоронғисида илон изи йўл-
лардан эҳтиёт билан ўрмалатиб, чироқсиз кемани рейдга
олиб чиқди, фақат эркин сув юзига чиқиб «Полний!» ко-

мандаси янграгандагиша, ҳамма ўзининг оёқдан йиқилгудай чарчаганини пайқади. Шунда ҳам фақат чолгина ёнидагиларга гўнгиллаб қўйди:

— Бунақа шошишдан жаҳаннамга йўлиқмасак-да. Бу-ку куёв боланинг қўйнига шошяпти, биз-чи, бизга нима наф бу қалтис ишлардан?

Унга ҳеч ким жавоб бермади. Улар Комилага ишонишарди. Эътиқод шундай эдики, у нима қилса ҳам — тўғри, ҳатто оиласини ташлаб кетганини, бошқа эрга текканини билишганда ҳам, командада уни чолдан бошқа ҳеч ким айб-ситмади. Шундай қилибдими — демак, бир гап бор, билиб қилади.

Бутана Аму кенг ёйилиб, тўлқинсиз, лекин сирли бир улуғворлик, ҳайбат билан, юзадан қараганда жуда секин, аммо кучли, теран оқим билан силжиб борарди. Қуёш тиккага кўтарилганда икки қирғоқда олтинланиб сарғая бошлаган чакалаклар, куз шамolini писанд қилмайдиган қуюқ, қорамтир яшил қамиш ўрмонлари, тинмай нураб ётган қумлоқ жарликлар сузиб ўта бошлади. Аму гўзал, аммо сеҳргар, жодугар дарё. Ўзани бўш, қирғоқлари тайинсиз, кутилмаган жойда фарватерда қум тепалар, балчиқ ороллари, тош тўғонлар пайдо бўлади. Лойқа дарё тубидан уларни пайқаб, ўз вақтида чап бериб ўтиш учун капитан тўлқинларнинг аройишини, мавжларнинг алдамчи жимжималарини, оқимларнинг теран йўллари, асов хулқи ва ҳийлакор товланишларини кўз билан кўрибгина эмас, ички бир ҳис билан сезиб, тез ва дадил қарорга кела олиши керак. Акс ҳолда, кема ҳам, юк ҳам, экипаж ҳам ҳар лаҳза хавф остида.

Лекин ҳозир хатарли баҳор эмас, Аму кун сайин ўзини дам чапга, дам ўннга ташлаб, бемаъни тўлғонмайди, ҳозир куз, қирғоқлар ўша-ўша. Бироқ кузнинг ҳам ўз макри, ўз қилиқлари бор. Кузда дарё дафъатан саёз тортиб, ўзанинг тошлоқ жойларида ўткир қояларни яланғочлаб кетади. Шулардан биронтаси кўндаланг туриб қолса, ўзига тўқнашмасанг ҳам, икки томонидаги кучли оқимни ёриб ўтиш маҳол бўлади.

Аммо ҳозир рубкада оқил ва моҳир капитан Комила турибди, шунинг учун карвон одатдагидан тез кетаётган бўлса ҳам, экипаж хотиржам. Унинг бўйдор хипча қоматига қорамтир ҳаво ранг форма ёпишиб тушган, оқ ёқа, эркакча галстук, баланд кўксиди дурбин осиглиқ; заррин кокардали фуражкиси тагидан калта қирқилган қора сочлари дарё шамолида ўйнайди. Сал пучуқлиги, няғи олдинроқ туртиб

чиққанлиги демаса, у анча кўҳлик, чехраси ўтли, қорача жувон. Лекин у командадаги йигитларни кўрки билан эмас, иродаси билан асир этган.

— Солдор тўлқин!

— Қия оқим!

— Диққат, тақир!— деб штурманни кескин-кескин огоҳлантирганида, лоцмандан тортиб орқадаги баржачиларгача бу қисқа сўзлардан катта маъно уқиб, жадал ҳаракатга тушишарди.

Фақат чол ҳамон чайналиб, ўзидан-ўзи тўнгиллайди:

— Жазманимга етаман, деб, бизнинг бошимизга етмас-да бу мов мушук! Оқимга қараб кетяпмиз-а! Тагин юк билан! Бир баржани «қия» тортиб кетса борми, кемани қирғоққа уриб чилпарчин қилади! Бизнинг ишимизда-чи, болалар, кеч қолиш яхши эмас, аммо шошилиш — асфаласофилни деган гап, ҳа.

Лекин қарвон яхши кетяпти. Биринчи кечада бир оз мизгиб олган Комила тонгда яна кўприкчани ўзи эгаллади. Куз қуёшининг заиф тафтини дарё шабадаси ялаб кетар, баржа этагиди балиқ шўрва қайнатаётган матросларнинг кичкина гулханлари дилни ўзига тортар эди, у ерда ажаб саргузаштлар, шўх ҳангомалар бир-биринга уланиб кетади одатда. Комила илгари бундай гурунгларга қулоқ тутишни яхши кўрарди. Ҳозир бўлса у ўзи билан ўзи овора, кўзлариши қисиб олдинга тикилади, қарвонни шоширади, Матниёзга интилади, уни кўз олдига келтиради, у билан гаплашади.

Матниёз Оролда урушнинг охириги йили, ўша оғир қишнинг этакларида пайдо бўлди. У пайтда энди йигирмага кирган, ҳаммага таниқли, пучук, шаддод қиз Комила комбинатнинг балиқчи катерида ишларди. Уруш даврида денгиз бўйи посёлкаларида одам камайиб, комбинатнинг ҳам путурни кетган, мотор хўжалиги издан чиқиб, ов асбоблари-эскиб, титилиб, овга чиқиш фақат тинч, аёз кунларигина бўлар эди.

Қиш чиқар олдидан Орол анча қутуриб олади. Деярли ҳар ҳафтада аллақайёқлардан изғирин, қора булут кўтарилиб, бурон туради-да, ҳеч ким уйдаи чиқмайдиган, зерикарли, намчил, хира кунлар — довул кунлари бошланади. Бу ерликлар довулнинг бошланишини бир кун олдин билишади.

Шундай намчил хира эрталардан бирида Комила капитанлар барагидан чиқаётиб нарироқда бир бегона одамни

кўриб қолди. У эски причалнинг чириб чўкиб кетган сепояларига, сасиган балиқ устида қий-чув солиб талашаётган чорлоқ галаларига қараб, шамолда хаёл сурар, ҳарбий гимнастёрка устидан ярашмаган қизил шарфини томоғига эҳтиёт билан ўраб, тоқатсизланар эди.

Бу ерда янги одамнинг пайдо бўлиши сийрак воқеа бўлганиданми, Комиланинг шўхлиги тутиб, солдатга бир тегишмоқчи бўлди чоғи, хуллас, нимадир уни ўша томонга тортди.

— Маллканнинг қизил елканини кутяпсизми?— деб ҳазиллашди Комила.

Йигит маънос кулди. Унинг юзи ориқ, рангсиз, бурни қирра, чуқур ботган катта кўзларининг оқи аллақандай мовий эди.

— Наҳотки эртақдаги шаҳзода мендай жўн бўлса?

— Сиз бу ерлик эмассиз.

— Топдингиз, Хоразмдан келдим. Бирон иш топилса кирмоқчиман.

Комила қийғоч қошини учириб елка қисди. Этикчасининг учларига қараб:

— Хоразмда иш қуриб кетган эканми?— деди.

Кейин гап тўхтаб қолди. Йигит негадир гапиролмади, «Уятчан экан, шошириб қўйдим», деб ўйлади Комила.

— Лекин яхши қилибсиз, солдатбоп ишлар ҳозир Оролда ҳам жуда кўп...

Денгиздан «юлғич» изғирин келиб, гапнинг бу ёғини учириб кетди, йигит шамолга орқа ўғирди-да, бир қўли билан кўкрагини ушлаб, бир қўлига рўмолча олиб оғзини тўсди. Нафаси бўғилгадек бирдан юзи бўзара бошлади, кўзларидан тирқираб ёш чиқди. У ўпкаси узилиб кетгудек бўлиб йўталаркан, ориқ елкаси учиб, кўкси темирчининг эски дамидек хириллар эди. Бўйнидаги кўк томирлари ўйноқилаб кетди. Йигит бир-икки минут шундай азоб чеккач, рўмолчасини чўнтагига яшириб, қизга гуноҳкорона қаради.

— Айбга буюрмайсиз... вақти-бевақт шундай...

— Урушда яраланиб...

— Ҳа, осколка ўпкага тегиб ўтди.

У шарфининг учи билан совуқ тер қалққан пешанасини артди-да, индамэй қолди. «Бу ноганиш қиз менинг олдимга нега келди-ю, мен унга аҳволимни нега гапиряпман, шартмиди?— деб ўйлади йигит.— Сир бермай, ҳа, шундоқ айланиб юрибман, деб кетаверсам бўлмасмиди?» Шунини ўй-

лади-ю, ўзи бошланиб кетган опкора гапни давом эттирди:

— Докторлар балиқ мойи буюришган, анча-мунча ичиш керак экан,— деди йигит. У йўтал азобидан қутулгандан кейин, юзига қизиллик кириб қандайдир чиройли бўлиб кетган эди, қарашлари майин, ақлли, очиқ. Комила бу ўзгаришга ҳайрон бўлиб қараб қолди.

— Шунча балиқ мойи қаёқда ҳозир!.. Тошкентда ҳам топилмайди. Баъзи танишларим «Оролга жуна, ўша ерда топилади», деб маслаҳат беришди. Шунинг учун келганман очигини айтсам Лекин бирон иш топиш керак, ишламаганга ким беради..

— Йўқ, йўқ, сиз ҳозирча ишласлигингиз керак,— деди бирдан Комила нимадандир қўрқиб. Лекин ўзи бирон маслаҳат беришдан ожиз эди. Тўғри, комбинатда кичкинагина бир қўл бола усулдаги мойжувоз бор. Салогрейка дейилади. Лекин унинг маҳсулоти кимларга берилади, Комила буни билмасди.

— Бу ерда ишлайдиган таниш-билишингиз йўқми?

— Бор эди-да, ўшани орқа қилиб келувдим...— деди йигит. Унинг товуши пасайиб, хириллаброқ чиқди. Комила «Яна йўтали тутадими», деб қўрқиб кетди, яна тутса унга қараб туролмаслигини биларди, бундай вақтда бировни ташлаб кетиш эса одамгарчиликдан эмас, ёрдам кўрсатиб ҳам бўлмайди, бирон сўз билан тасалли бераман десанг, ким билади, оғир ботадими, нотаниш одамнинг кўнглини билиб бўлмаса.

— Уни тополмадингизми?

— Урушда ҳалок бўлибди. Асанжўлов деган. Комбинатда ҳисобчи эди урушдан олдин.

— Ҳозир қаерда тўхтадингиз?

— Ўша оғайнимнинг кампири бор, шу ерда, Мўйноқда. Ўша ерда тунаб юрибман. Ҳозирча..

Комила сал енгил тортди. Агар ётадиган жойи ҳам бўлмаса, нима қиларди? Ташлаб кетиб бўладими? Қаерга ҳам жойларди? Келиб гап қотганига ҳам пушаймон.

У оғир, бемаза бир қайфиятда кетди йигит ёнидан. Мўйноқ кўчалари тиззагача қум, у оёғини зўрға судраб, шўлонга борди, балиқ тузловчи қизлар ёнига кириб бирпас қангомалашди, яна қум кечиб уйга қайтди. Лекин кўнгли ёзилмас эди. Ишсизлик. Ёлғизлик. (У қизлардан биригина бўлгани учун, капитанлар барагида эмас, Мўйноқнинг тор кўчаларидан бирида, бир чолникида ижара ўтирарди.)

Тезроқ довул тугаб, ҳаволар очилиб кетса-ю, денгизга жўнай қолишса, бу гашликлар унутилар эди. У ерда чексиз кенгликлар, ўйлар ҳам, ҳислар ҳам чексиздек. Денгизнинг ўз қалтис йўллари, қандайдир бебош дадиллик, таваккалчилик талаб қиладиган, ҳам мажбурий, ҳам ихтиёрий заҳматлари бор. У эркин ва шиддатли ҳаёт уруш мажақлаган овул, шаҳар тирикчилигидаги дилхираликлардан одамни узоқлаштиради, вақтинча бўлса ҳам алаҳситади, овунтиради.

Мана ўша гашликлардан бири ҳозир Комилани таъқиб қиляпти. Ўша нотаниш солдат, унинг бўйнидаги кўк томирлари, ориқ елкасининг азобли титроги, шунда ҳам мардона солдатлик белгиларини йўқотмаган кўҳлик юзи, маъюс, сямимий боқувчи қорачиғлари кўз ўнгидан кетмаяпти.

У ўша хаста, ожиз мусофир одамни ўйлайверди. Довул тугади ҳам. Эндиги денгиз сарфарлари ҳам илгаригидек бўлмади. Комиланинг уйқуси қочди. Бир купи икки кечалик овдан қайтгач, тоғсерада совун кўпиртириб сочини юваётган эди, хаёлига бир фикр келди. Бу фикр илгарироқ келмаганига ҳайрон бўлиб, ўзини эси паст, деб койиди-да, кийиниб комбинатга югурди. Тўғри мойжувозга кириб борди. У ерда Ажиниёз деган ёғоч оёқли бир чол ишларди. Эски-тускидан ямаб ясалган пэр қозоғи ишга солиб, балиқ жиғаридан мой қайнатадиган бу қўлбола жувозни амал-тақал қилиб ўша юргизган. Ўзи бузар, ўзи тузатар, ўзи юргизар, маҳсулотга ҳам ўзи хўжайин, лекин ўлғудай қўпол, жоҳил, бераҳм одам бўлиб, қўли гуллиги туфайлигина ишлаб турар эди.

— Ажиниёз тоға, менга... хў-ўш... икки шиша мой керак!— деди Комила эшикдан бўрондай отилиб кириб.

— Нима қиласан?

— Э-э... ҳалиги... акамнинг боласи, ҳалиги.. сил бўлиб қопти. Кичкина бола. Мана мундоққина,— Комила, ишонарлироқ бўлади, деб ўйлади шекилли, болани ҳам тизза бўйигина қилиб кўрсатди.

— Директордан рухсат олиб кел.

Ажиниёзга ялиниш фойдасиз эди, Комила комбинат директорига югурди. Директор, олтиқудуқлик рус, Зосим Прокофьевич, бу ерда жуда эски, виждони софлиги, тўғри сўзлиги билан танилган кекса одам, ҳамма билан қорақалпоқча гаплашар эди.

— Сенга бермай кимга бераман, шағалай, ёз аризангни,— деди у. Комилани яхши кўрар, эпчиллигини оқчарлоққа ўхшатиб, қорақалпоқча «Шағалай» деб эркалар эди.

Лекин Зосим Прокофьевич резолюцияни «Бир шиша!» деб қўйди. Комила ҳам индамади, «Ҳозирча майли, керак бўлса яна оламан», деб ўйлади. У касалга қанча мой кераклигини, уни стаканаб ичадими, томизибми, билмасди. Хурсанд бўлганча, шишани қўйнига солиб, Асанжўловнинг кампириникига кетди.

Аввал йўтал эшитаман, деб хавотир олиброқ яқинлашган эди, йўқ, йигит қамиш қўрада ҳансираб тахта рандалаётган экан. Тахталар, пайрақа тасмалари орасида очиқ-сочиқ китоблари ётибди, «Оролнинг географияси», «Капитал», «Қорабўғоз...»

Йигит юзларига қизил югуриб, шимарган енгларини тушириб, бош эгиб саломлашди.

— Бекорчиликда кампирнинг томини ёпиб берай деб...— деди у негадир ўзини оқлашга урингандек. Унинг нафас олиши узокдан эшитиларди.

— Мана!— деди Комила қўйнида исиган шишани чиқариб. Йигит икки қўлини чўзиб унга интилди, шишани олиб, унинг қаҳрабо рангига суқлангандек ёруққа солиб қаради. Комила унинг ғамгин кўзларида қуёшли кундаги теран денгиз кўркини кўрди.

— Сиз... сиз овора бўлибсиз, мен бунинг учун нима қилишим, нима беришим мумкин сизга...— деди йигит, кейин ўринсиз гаплар айтаётганини пайқаб, қисқагина:— Раҳмат!— деди.

— Вой, нима деяпсиз, биз балиқчиларга бу нарса деҳқончилик-ку.

— Қаердан олдингиз?

— Омбордан!— деди Комила керилиброқ, «бизга бу чўт эмас» деган маънода.

— Ана, ишлаганларга беради-да, мен ҳам албатта ишга кириб олишим керак...

— Йўқ, сиз даволанинг,— деди Комила бепарвороқ бўлишга уриниб. Лекин ўзи билардики, бу йигит ишлай олмайди, уни ишга олиш ҳам мумкин бўлмаса керак,— мой бўлса топилади.

Комила кетмоқчи эди, йигит тўхтатди.

— Шунча яхшилик қилдингиз, отингизни ҳам билмайман, кимга миннатдорчилик билдираман...

— Менинг отим Комила.

— Меники — Матниёз.

— Матниёз... Буни қандай ичасиз, қанчага етади?— деди Комила.

— О... бу анчага етади. Катта раҳмат сизга. Мен уни уч кунга етказаман. Раҳмат.

«Уч кунга?» Бу ёғи нима бўлади? Ёғоч оёқ Ажиниёзнинг патак соқоли, ўтакетган пок виждонли Зосим Прокофьевичнинг «Шағалай-Шағалай» деб туриб сўраганининг ярмини бергани кўз олдига келди. Деҳқончилик эмиш! Мақтаниб нима қилардим-а?

Лекин бу хавотирлар Комиланинг эсидан тез чиқди. У солдатнинг қуёшда кулган чуқур денгиз қувончини эслатувчи кўзларини ўйларди. Матниёз... Комила у билан ҳамон гаплашолгани йўқ. Директорга ялиниб яна бир шиша мой олиб борганида Матниёзнинг йўтали тутиб, яна гаплашолмади. Тарашалар орасида ётган китоблар ҳақида ҳам гаплашса бўларди, ўзи ҳақида ҳам. Ўйи, хаёллари, мақсади бордир...

Бир куни денгизда уни ваҳима босди: кетиб қолса-чи? Унга иш беришмас... Кейинги борганидан кейинги уч кун ҳам ўтиб кетди. Мойнинг фойдаси бўлмаётганмикин? Йўқ, докторлар билиб айтгандир. Комила ҳам қайдадир эшитган, балиқ мойи даво деб. Қанча даволаниши керак экан? Бир ойми, беш йилми? Комила ўйлаб қараса, кўп нарсадан беҳабар экан. Узининг нодонлигидан койиниб, денгиздан қайтганда албатта кутубхонага бориш, энциклопедияларни бир титишни ният қилиб қўйди.

Катернинг думида балиқчи қорақалпоқ болалар дўмбира чалиб, Аябберген йўлида нимадир куйлашар, Комиланинг қулоғига кирмас эди. Қайтгиси кела бошлади. Кейинги вақтда план билан ҳам иши йўқ «Нима бўлди ўзи менга?» дерди у баъзан. «Кетса кетибди-да, бегона бир одам бўлса. Ҳа, нима бўпти? Хаста, мусофир. Одамгарчилик юзасидан қарашсам қарашибман-да!» дерди яна ўз аҳволини ўзига тушунтириб.

Овдан қайтган куниёқ яна директорга кирди. Зосим Прокофьевич аризани олиб столга қўйди-ю, қизга оталарча очиқлик билан қаради:

— Шағалай, мен сени яхши кўраман, биласан, лекин...

— Ажиниёз бобони аврасам-чи, Зосим Прокофьевич?

— Унда унинг иши прокурорга кетади.

— Зосим Прокофьевич...

— Сен очигини айт-чи, кимга?

Комила очигини айтди. Ҳаммасини гапириб берди. Директорни йиғлатгудек қилиб гапирди. Зосим Прокофьевич

ўрнида бошқа биров бўлса эриб кетарди. Лекин Зосим Прокофьевич юмшамади.

— Менга қара, Шағалай, Ажиниёзнинг бу тешик қозонига кўзини мултиллашиб қараб турганлар озмунча эмас. Госпиталлар, етимхоналар, болалар... Биласанми, улар қанча? Ленинграддан, Киевдан, Минскдан, Смоленскдан... Бу мойнинг ҳар томчиси ўлчоғлик...

Комила директорга ваҳима билан қараб турарди. Унинг ҳикояси Комиланикидан ҳам аянчлироқ бўлиб чиқди. Энди нима бўлади? Нима қилишади? Улар бир-бирларига савол назари билан тикилдilar.

— Беролмайман, Шағалай, ҳақим йўқ.

Комила калтак егандек, бош эгиб чиқиб кетди.

Шундан бошлаб Комила ўзига жой тополмай қолди. Кечалари кўз юмса Матниёзнинг азобли йўтали эшитилгандек бўлади. Энди кетади у. Хайрлашмасдан кетармикан?

Йўқ, кампирнинг қўрасида ранда товуши эшитиляпти, Комила тасодифан ўша кўчадан ўгаётиб буни аниқ эшитди. Энди нима қилса экан? Кутаётганмикан... балиқ мойини?

Комилага айниқса денгизга чиқмайдиган кунлари қийин. Довул кутилган бундай хира кунлар айниқса имиллаб ўтади. Матниёздан хабар олай деса, қуруқ қўл билан қандай кириб боради? У бунга интизор бўлиб ўтирибдими, унга дори керак.

Комиланинг кўнглига ҳеч нарса сиғмаган шундай кунлари анави елим ҳам жонга тегди келавериб. Худонинг берган куни шу атрофда парвона, Комилага чакачарвидай илашиб қолган Комила уни «елим» дейди. Оти Саттор. Балиқчилар артелининг моторчиси, посёлкада туради. Ишга чиқилмаган куни бўлса Муйноқда ивирсигани-ивирсиган. «Рибожарка»да пиво ичади, капитанлар барагига киради, Комиланинг кўчасидан ўтади. Лекин забондан бермаган, Комилага қул бўлишга тайёру ичидагини айтолмайди.

Қўйдек ювош бу йигитнинг сўзсиз, журъатсиз садоқати илгарилари Комилага бир эрмак эди, ҳатто баъзан кўнглида ёруғ бир нуқтадек бўлиб ҳам кўринар эди. Ҳозир эса гашига тегадиган бўлди, у энг кўнгилсиз, бекорчи пайтларда пайдо бўлар, қовоғи солиқ довул кунларининг бир белгисидек бўлиб қолган эди.

Бугун эрталабдан денгиз осмони тўнкарилган қора қозондек кунни тўсиб, оламни зимистон қилди. Денгизда ҳали тўлқин йўқ, лекин у қўрғошиндек қорайиб, нафаси со-

виб, ҳавони шўртак, захкаш, ёқимсиз бир рутубат билан тўлдириди.

Оқчорлоқ галалари сув юзалаб, безовта қийқириб учишди. Бугун ҳам иш йўқ, эртага ҳам бўлмайди. Комбинат причалида биронта катер ё мотобот кўринмайди, эстакада ҳувиллаб ётибди. Брезент саройда балиқ тузловчи қизлар яна ҳавони қарғаб, писта чақишади, иш тўқишади. Ёғоч оёқ Ажиниёз ҳам қозонни қантариб, асбобларини тозалаб бўлиб уйига кетди.

Комила барак муюлишида йўлини пойлаб турган Сатторни имлаб қақирди. Саттор аввал кўзларига ишонмагандай киприкларини пирпиратиб турди-ю кейин йўрғалаб етиб келди. У пиджак устидан қийиқ боғлаб, этик кийган, ўрта бўйли, юмалоқ, чорпахилдан келган йигит эди.

— Денгизга чиқамиз,— деди Комила.

Саттор гаранг бўлиб, бадқовоқ, паст, қоп-қора осмонга қаради-ю, қўлини кўксига қўйиб:

— Хўп бўлади!— деди.

«Нега?» деб суриштириб ўтирмади ҳам, Комиланинг амрига маҳтал эди бу шўрлик ошиқ. Лекин ваҳима билан денгизга, осмонга қарайверганидан, Комила шошиб-пишиб тушунтирди.— Балиқ мойи керак. Жуда зарур бўлиб қолди.— Кимнингдир, Комилага яқин бир одамнинг жони хавфда... Саттор шуни англагандек бўлди. Унга бунинг аҳамияти йўқ эди. Комиланинг бир корига яраса, бирпас ёнида бўлса бас. Шунинг учун босиб келаётган довул ҳам, бундай пайтда денгизга чиқиш қатъий ман қилингани ҳам, Комиладек тажрибали денгизчининг ақлга сиғмайдиган бу телбалиги ҳам, кўзга кўриниб турган хавф-хатар ҳам хаёлига келмади. У ярус олиб келгани колхозга югурди. Бундай кунлари балиқ фақат ярусга илиниши мумкин.

Комила уйга бориб, овқатланиб, сочларини брезент қалпоқ остига турмаб, балиқ ҳиди сингиб кетган эски комбинезонини, резинка этигини кийиб қирғоққа келгунча, Саттор карбас дейдиган катта, эшкакли қайиқ ичида, чувалган яруснинг қармоғини қармоққа, катагини катакка тўғрилаб, кутиб турар эди. Пақир, яшиклар, тахлаб ташлаган елкан, тагин аллақандай юклар бор эди қайиқ тубида. Комила рулга ўтирди. Саттор эшкакларга ёпишди.

Тўлқин қайиқни бирдан олиб кетди. Қирғоқдан узоқлашган сари денгизнинг совуқ ваҳимаси кўнгилга ўрмалаб қирар, Саттор Комилага савол назари билан қараб-қараб қўяр, лекин ҳамон тиришқоқлик билан эшар эди. У била-

дики, ярус билан овлаш учун Оролда камида ўн чақирим ичкарига кириш керак, бунинг устига, довулни сезиб, балиқ борган сари пастга қочади. Содда Сатторнинг миясида ўзича жуда усталик билан пайқаб олган бир нозик фикр айланар эди: «Комила комбинатда таниқли одам, балиқ керак бўлса мотобот билан чиқиш ҳам қўлидан келади. Лекин у колхознинг карбасида ярус билан чиқиб кетяпти, баҳона бу, мен билан чиқиб келишга бир баҳона». Бу фикрдан Сатторнинг ичи ёришиб, хаёлига келмаган бир дадиллик билан ҳамон ичкарига қараб эшкак эшарди. Денгиз эса ҳозир тўнқариладигандек тубдан тўлганиб, тобора қораяр, қора осмон билан қўшилиб кетаётгандек эди.

Тахминланган жойга етганда улар ярусни бир бошдан қулочлаб сувга туширишди. Энди кутиш керак, иш йўқ. Саттор икки йилдан бери куйдирган санамига тикилар, унинг брезент қалпоқ тагидан чиқиб тўлқин урган соч толаларига, денгиз шамолидан шўртак бўлиб кетган (Саттор шундоқ бўлса керак деб ўйларди) лабларига тикилиб оғзи очилиб қолганини пайқамас эди. У ниҳоят Комила билан ёлғиз. Гапиролмаса ҳам, у бугунги худо берган ғанимат фурсатдан бахтиёр эди.

Комиланинг бўлса, кўзи уфқда. Қайиқни теран тўлқинлар чайқаяпти. Бу қалтис иш ҳалокатли хато бўлмадимикан? Бундай кунда қайиқда денгизга чиқиш ўз жонига қасд қилганнинг иши, буни ҳамма денгизчилар яхши билади, Комила ҳам сезиб турибди, ҳали кутиш керак, тўрни кўтариш керак, кейин уч-тўрт соатли йўл...

Кўп ўтмай, худди Комила кутгандек, Борса-келмас томондан изғирин туриб, оғир қора булут қатламлари кўчди, қайиқ четига биринчи барра тўлқин келиб урилди. Бу таниш тўлқин. У қаердадир, ўша борса келмас томонлардан маккор куч йиғиб, машъум совуқлиги билан пастак қора булутларни яна ҳам оғирлаштиргандек, шамол, булут, довул — ҳаммасини бирга қўшиб, денгизнинг бутун бир қалин қатламини қирғоқларга олиб келиб уради. Бундай довулда, қайиқлар у ёқда турсин, катта кемалар ҳам пўчоқдек учиб, чилпарчин бўлади.

— Кўтарамиз!— деди Комила қатъий. Улар чайқалаётган қайиқда зўрға оёқда туриб тўрни кўтара бошладилар. Жигаридан ёғ чиқадиган треска балиқ сийрак бўлса ҳам, ов бороридан келди, деса бўларди. Сатторнинг қўлларига қармоқ санчилиб, қонаб кетган бўлса-да, балиқчи боласи балиқчи эмасми, шамолга, хавфли тўлқинга қарамай, қизи-

қиб кетди, икки ёндан битта-битта узиб ташлайвергандан кейин, яшиқлар ҳам, яшиқнинг туби ҳам типирчилаб турган садаф тангали йирик балиқларга тўлди. Олти пудча келарди.

— Бўлди, йиғиштиринг!— дея буюрди Комила. Уфққа бир қараб қўйиб, тойғоқ балиқларни босиб, рулга ўтди.— Ҳайданг!

Саттор ҳўл, шилимшиқ енги билан юзларини артиб, скамейкага сакради. Табиатан очкўзроқ бу йигит овнинг баракасини кўриб жонланиб қолган эди, лекин тўлқинда юкли қайиқнинг оғир эшкаги уни тез букди. Шамол дам ўнгдан, дам чапдан келиб, худди қўл билан итаргандек, уни гўё ўрнидан силжитишга уринар эди. Карбас тобора қаттиқроқ чайқала бошлади. Тепада қуруқ мачта хунук ғирчиллар, денгиз букчайгандек гардани билан келиб, қайиқ остига кириб кетар, лекин кўтариб ташлаш ўрнига, бир муъжиза юз бергандек, қаёқдадир асов кучи синар, шундан кейин бир зумда қайиқ яна ҳам баландроқ тўлқиннинг сиртига чиқиб кетар эди.

Қайиқ олдинга силжимай, ўркач-ўркач тўлқинлар асирлигида, яккаш бир ўринда чайқалаётгандек эди. Саттор ҳолдан тойди, пешанасини артади, тани ёнади, оғзи, лаби шўр, тўлқин юзига уриб, қуйруқда Комиланинг нима деб қичқираётганини эшитмайди. У пахталигини, чоригини ечиб ташлади, елка пайлари таранг, бўғинлари ошиқ-мошиғидан чиқиб кетгудай бўлар эди.

Қирғоқ кўринмасди, булут қуюқлигидан кун шомдагидек қоронғи. Тахминлаб қўлтиққа яқинлашдик деганларида, қирғоқдан қайтган тўлқинлар карбасни устма-уст кўтариб ташлай бошлади. Комила тахланган елкан устига сўйлиб тушди, Саттор балиққа тойиб эшакларни қўлдан чиқарди. Бу пайт денгизда чинакам довул бошланиб, тўлқин, ёмғир аралаш изғирин келиб қамчидай савалаб кетди. Кўз очиб бўлмас эди, атроф, еру осмон сув, ҳеч нарса кўринмайди. Чаққасини нимадир тилиб кетган Комила жон-жаҳди билан бақирарди:

— Эшакни қўйиб юборманг! Эшакни! Эшакни!

Қайиқни тўрт-беш метрга яна кўтариб, бошқа бир қаҳрли тўлқиннинг ўпқондай қўйнига отганда, мачтага бориб урилиб бели майишган Саттор, кўзига ажал кўриниб кетиб, Комилани ҳам унутди. Шундай ташланганда қайиқ ёни билан тушса борми... Саттор мўлжални ҳам йўқотди, эсини ҳам... Йўқ, эси жойида эди: у жон-жаҳди билан яшиқни кўтара бошлади, томирлари ўйноқлаб, икки пудча балиқни

қайиқнинг лабига кўтариб тўлқин қаърига итариб юборди. Яна балиқлар устида сирғана-сурила бориб бошқа яшикка ёпишди. Комила довулда аввал уни яхши кўролмади, кейин шарпасини кўргач, нима қилаётганини тушунмади.

— Эшкакни қўйиб юборманг!— деб бақирганча, оқсоқланиб бориб, рулни тутди Сўнг, қутураётган тўлқинлар орасида ўлик балиқларнинг йилтиллаган сиртини, тўлқин билан қайиққа келиб урилган яшик тахталарини кўриб, пайқади. Саттор томонга отилди. Қараса Саттор навбатдаги балиқ тўла яшикни улоқтириш учун кучаняпти. Комила унга ташланди, бутун гавдаси билан қўлларига осилди.

— Нима қиляпсиз?! Нима қиляпсиз, деяпман сизга!

Сатторнинг юзида қон қолмаган, кўзи ўлик қўйникидек маъносиз эди.

— Кўрқоқ! Номард!— деб бақирди Комила уни бу ишдан тўхтатишга кучи борича уришиб. Унинг ҳўл сочлари тўзғиб, юз-кўзига ёпишган, кўзлари ўқ бўлиб санчилгудек, чаккаси қонаган, товуши битган эди. Улими кўз олдига келган Саттор бўлса оғир яшиклардан бошқа ҳеч нарса кўрмасди. Аммо Комила қаттиқ осилган эди. Қайиқ хатарли чайқалганда бирга юмалашди, лекин унинг қўлини бўшатмади.

Жони ҳалқумига келган Саттор аламидан бақириб йиғлаб юборди:

— Чўкиб кетавераманми сизни деб... ҳеч кимга айтмай чиқувдим. Ташлаш керак бу лаънати яшикларни... Жон ширин эмасми сизга...— Кейин бир силтаб Комиланинг кўлидан чиқди-да, яна бир яшикка тармашди.

— Йўқ!— деди Комила йиғлаган бу эркакка нафрати келиб. Яна унга ташланди.

— Ахир шунда жон сақлаймиз!— Яна кучанди Саттор.

— Йўқ!

Саттор шу дам бўридек бўкириб бирдан ўзини орқага ташлаб юборди. Комила сочидан маҳкам чангаллаб қолмаганда тўлқин илиб кетадиган эди.

Саттор қайиқ тубига сирғаниб тушиб, бир қўлини қучоқлаб бўкираверди. Комила жон аччиғида унинг қўлини тишлаб, бир парча гўштини узиб олишига сал қолган эди, енгидан шариллаб қон оқди.

Саттор шундан кейин ўтирган жойида бир қўли билан қайиққа маҳкам тармашиб жим бўлиб қолди. Комила шошиб бориб эшкакка ёпишди. Асаби сал тиянчанганиданми, довул ҳам бир оз пасайгандек туюлди, бутун кучини

йиғиб, қўлтиққа кириб олиш учун тўлқин билан олиша бошлади. Тўкилиб, синиб ётган яшиқлар, қайиқ тубида сувда сузган пахталик, босилиб увилдириги ситилиб чиққан балиқлар, мажақланиб ётган пақир, чувалган арқонлар кўзига кўринди. Демак ёмғир ҳам сийраклашиб, ҳаво ёриша бошлаган. Лекин қиргоқ кўринмайди. Комила қаёққа сувишни билади, қиргоқдан қайтариб урмаса бўлгани.

— Рулга ўтинг!— деб бақирди у газаб билан.

Саттор бир қўлини қучоқлаганча рулга ўтди, бир оздан кейин Комиланинг эшкакларга кучи етмаётганини кўриб, тахтага келиб ўтирди, эшкакнинг биттасини қўлга олди, икковлаб эша бошладилар.

Қўлтиққа кирганда тўлқин пасайди, лекин қиргоқ тим қоронғи эди.

Тонгда Ажиниёзни уйғотиб, жувозхонага етакладилар. Уч пудча балиқ омон қолган эди. Чол борининг ичини ағдариб жигаридан икки шишача мой қайнатиб берди. Қаҳрабо ранг мойнинг оғир қўйилиб шишага оқишини кўрган Комиланинг бутун чарчоғи тарқаб, дили ёришди, кутилмаганда Саттордан узр сўраб қолди:

— Кечирасиз-да, жаҳл устида...

Сатторнинг ўйи бошқа ёқда эди.

— Балиқни пима қиламиз?

— Балиқними?...— Комила буни ҳеч ўйламаган экан, хозир жуда яхши фикр кўнглига келди:— Мойи — менга, балиғи — сизга! — деди у.

Саттор ичи тозаланган балиқни қайиқда уйига олиб кетди.

— Қойил-э, тирик чиқдик-э...— дерди у қувониб.

Комила икки шиша мойни кўтариб, Матниёзникига борди. Йигит уни кутмай қўйган эканми, ҳайратда тикилиб қолди. Ҳаяжонланганидан йўтала бошлади. Мойни кўксига босиб йўталар эди.

— Сиз... сиз буни қаёқдан оляпсиз, Комила?

— Вой, қаёқдан олардим, омбордан,— деди қиз бепарволик билан.— Вақт бўлмапти-да, келолмай қолдим. Тузукмисиз?

Матниёзнинг йўтали илгаригидек эмас, енгилроқ эди, бир оз эт битиб, ранг ҳам кирган. Лекин у Комиланинг қарашидан чўчиб кетгандек, камгап бўлиб қолди. Комила бу сафар ҳам узоқроқ гаплашолмай кетишга мажбур бўлди.

Қиш чиқиб, довулли кунлар камайиб қолди. Комила ил-

гари ўлгудек зерикарли бўладиган ўша зах ҳаволи, хира, изғиринли кунларни қўмсай бошлади. Баджаҳл Ажиниёз билан энди тил бириктириб, ишни йўлга қўйганида довулар сийраклашиб кетди. Мойжувоз учун балиқ овлаш эса фақат довул кунларини бўлиши мумкин, бошқа кунлари Комила рейсда. Комиланинг кечаси пичирлаган илтижоларига биноан яна бир неча изғиринли кун бўлди. Аммо кейинроқ Саттор гапга кирмай қўйди. Аввал у чандиқ биланини ҳаммага кўрсатиб: «Комила тишлади», деб мақтаниб юрди. Комила бунга эътибор бермади, Саттор унга керак эди, Саттор ҳам ҳар сафар бир неча пуд мармардай балиққа қизиқиб, яна бир-икки марта довулда денгизга бирга чиқди. Кейин юрак олдириб қўйиб, бу қалтис ошиқликдан воз кечди. Комила сўнги вақтда комбинатдан мотобот олиб, денгизга ёлғиз ҳам чиқадиган бўлди. Жиндак-жиндак мой келтирганда Матниёз ундан ҳар сафар қизиқиб сўрарди, аммо сўнги марта қовоқ солиб, қўполлик билан сўради:

— Қаёқдан оляпсиз, очигини айтинг?

Комила дарров жавоб бермади-да, бош эгиб келиб унинг билегидан ушлади, ердан кўзини олмай туриб:

— Омбордан,— деди сепки.— Сиз тузаалишингиз керак, Матниёз... Бўлмаса...

— Нима «бўлмаса?»

Комила бирдан пиқиллаб йиғлаганча югуриб чиқиб кетди.

Кейин у дечул куни кечқурун ёлғиз ўзи денгизга чиқиб, бир ўлимдан қолиб, уст-боши шалаббо ҳўл, сочи тўзгиган ҳолда кечаси Ажиниёз чолни қўярда-қўймай уйғотиб, ярим шишагина мойни зўрға эплаштириб, тонгда кампирникига келди. Кирса Матниёз йўк. Матниёз кетиб қолган эди. Қаёққа ғойиб бўлганлиги номаълум.

Комила ҳамма нарсани бирдан пайқади-ю, шу кўйича аччиқ шамолда тентираб қирғоқ томон юрди. Этиги қумга ботар, суғуриб олишга дармони йўқ, сочлари тўзгиган, нега кимсасиз соҳилга қараб кетаётганини ўзи билмас эди. Кетди! Кетди... Комиланинг дилига илгаридан қутқу солиб юрган нарса шу эди. Кўнгли сезиб юрарди-я! Нега аҳмоқ бўлиб унга сир берди? Нега аҳмоқ бўлиб унинг учун ҳар довул куни икки шиша мойга жонини тикди? Шармандалик! Шармандалик! Қочиб кетибди! Комила ўз қадрига йиғларди. Умри бино бўлиб бундай аламли, бундай азобли дамларни кечирган эмас. «Ажаб бўлди, ажаб!— дерди у қирғоқда, изғиринда ёлғиз қум кечиб қаёққадир шошар-

кан.— Ажаб бупти, юрма биринчи кўрган йигитингга елимдек ёпишиб, қиз бошинг билан!»

Шундай деб ўзини койирди-ю, Матниёзни унутолмасди. Кечалари уйқу йўқ, дам ўзини койийди, дам ёруғ дунёни қарғийди, дам Матниёзни... Адресини ҳам қолдирмабди, Хоразмдан сўратди ҳам, йўқ..

Ўша кунлардаги телбалигини ўйласа ҳозир ҳам юраги ўйшаб, юзига қон тепади. Матниёз, нима қилдинг?

— Қирғоққа ёндаш! Қирғоққа!

Комиланинг хаёли бўлинди. Бу Қайипберген чолнинг ҳовлиққан овози эди. Комиланинг жаҳли чиқди. Хаёлини бўлгани учун эмас, капитандан ижозатсиз буйруқ бера бошлагани учун. Қоронги тушиб, дарё юзини туман қоплаган эди. Бўтана Аму қўнғир қора тусга кириб, бўғиқ ва сирли шовиллай бошлади. Комила пайқадик, Туячўкди яқин. Чакки бўлибди-да, бу фалокат шайтон бўғизи қоқ тунга тўғри келибди.

Аммо ҳозир Комилани жаҳаннам ҳам тўхтатолмайди. Олдинда Матниёз... ўша Матниёз, Комилага жуда қимматга тушган, йиллар, изтироблар, ёшлик қувончлари эвазига, «ор-номус», оила, жигарпоралари Учқун ҳам Тўлқинни ўртага қўйиб қўлга киргизгани ўша Матниёз, ўша шафқатсиз муҳаббат, азобли бахт олдинда...

Туячўкди — Амунинг энг тор жойи бўлиб, икки қирғоғи қип-қизил, баланд, тикка жар, ўзаннинг ўрта бир ерида эса, ўчакишгандек икки қоятош, туянинг икки ўркачи сингари сувдан қалқиб туради. Сув кўп вақтда бўлса, қалқмаса ҳам, оқимни иккига айириб, икки томонида шаршарадек шовқинли, хатарли «қия» пайдо қилади. «Қия» дегани қирғоққа уриб, жар тагида гирдоб, ўпқон пайдо қиладиган маккор оқим.

Ҳозир-ку булар кўринаётгани йўқ, ҳозир қоронги, унинг устига нафасни бўғадиган аллақандай қуюқ, оғир туман.

— Отставить!— деб буюрди капитан, лоцманнинг командасини рад этиб. Чол ғазабдан титраб-қақшаб Комилага қаради: «Бу нима қилганингиз?!»

— Катта прожекторлар ёқилсин!— деди капитан жавоб ўрнига, узун-узун сигнал берди.

Прожекторлар узоқдан туйнукдай кўринган Туячўкдининг қорасини кўрсатди, дарё сатҳи буғланар, босиб тушаётган оғир туман билан олишаётгандек эди.

— Сигнални кимга беряпсиз, бу ерда зог ҳам йўқ ҳозир, эси жойида бўлса кечаси ҳеч ким Туячўкдига яқинлашмайди,— деди чол.

— Ҳозир кўрамиз...— деди Комила. У ўзи ҳам ўз ишининг тўғрилигига унчалик амин эмас эди. Аммо тўхтаб эртани, туман кўтарилишини кутиш ҳозир унинг миясига сигмасди.

— Ғалтакни қиргоққа ташлашни буюринг, мен сизга оталарча маслаҳат беряпман, қизим, туманни қаранг, ёнгинамиздаги баржанинг чирогини кўриб бўлмаяпти,— деб аврай бошлади жаҳлини зўрга босиб Қайипберген чол. «Ғалтакни қиргоққа» дегани «кошка» деган лангарни қиргоққа, олдинроққа олиб бориб ўрнатиб, икки юз метрли сим арқонли чигириқ билан баржани алоҳида, кемани алоҳида силжитиб, хавfli жойдан ўтказиб олишдан иборат эди. Бу камида ўн икки соат тўхташ деган гап.

— Қўрқманг, аввал ўркачларнинг аҳволини билиб келамиз,— деди Комила. Унинг хатарли ишга қасд қилгани сезилиб турарди.— Сиз прожекторни идора қилнинг. Йигитлар, қайиқни сувга!

— Мен аралашмайман бу ишингизга. Кемани жарга уриб пачақлайсиз, баржада Тахиатошнинг дизеллари, билиб қўйинг. Мен Амуда ўттиз йил сузиб, битта қуруқ баржа ҳам чўктирган эмасман. Сиз... сиз ёш эр қилган бўлсангиз, экипажнинг айби нима!

Комила кўн қўлқоп кийган қўлини кўзларига босиб, бирпас ерга қараб турди. Чол «йиғлатдим» деб ўйлаган эди, шу зумдаёқ Комиланинг ўт чақнаган кўзларини кўрди.

— Буйруқни бажаринг, лоцман!— деди Комила. Ўзи зинадан югуриб тушиб, икки йигит ушлаб турган қайиққа сакради, чол унинг «Улчагич олинг!» «Сиз бу ёққа ўтинг!» деган кескин буйруқларини эшитиб турарди. Лаҳза ўтмай Туячўкдининг қиргоқларини янграгиб мотор гувиллади, туманни тилиб ўзоқларга санчилган прожектор нурида моторли қайиқ қора туйнукка кириб йўқолди.

Ўркачга яқинлашган сари қайиқдагиларга мотор товуши пастроқ эшитила бошлади, иккига айрилган оқимнинг шовиллаши икки баланд жар орасида момақалди роқдек гумбурлар эди. Оқариб турган ўркачларни ёнгинасига борганда кўришди, қоя панасида оқимга қарши уларнинг яқинигача бемалол бориш мумкин эди.

— Мана, лаънатилар қалқиб турибди!— деди Комила.

Унинг гапини йигитлар эшитмадилар, ammo капитаннинг вақти чоғлиги кўриниб турар эди. Қоялар сув остида бўлса хатарлироқ. Ҳозир сув кам экан, кемани бошқарганда хавф қаёқдалигини дарров пайқаса бўлади.

— Чап томон ёйқроқ, кейин, бу қирғоқда теран гирдоб ҳам йўқ...

Йигитлар унинг чап томонни кўрсатганидан мақсадини тахминан англашди, лекин чапда туман қуюқ, қирғоқ кўринмас эди. Комила прожекторни керак жойга тўғриламаётган Қайипбергенни эркакча болохонадор қилиб сўқди-да, кемани чапдаги кучли оқимга бурди. Оқимнинг кучини, йўналишини текшириш, қирғоқни тусмоллаш керак эди. Шу вақт қайиқ бирдан гир айланиб, оқимни енгиб ўтолмай, тикка қирғоқ томон, совуқ қоронғиликка кириб кетарди. Қоронғи, туман, бир-бирларини кўришмас, гапларини эшитишмас эди. Моторчи йигит ўз жойидан силжиёлмас, Комилани кўрмас эди: борми-йўқми? Ё учиб кетдими?

— Капитан! Капитан!— деб қичқирарди у мотор дастасига ёпишганча...— Капитан! Қаердасиз?

Бу пайт Матниёз ташвишда, ҳаяжонда, кўзлари билан Комилани залдан қидирарди. Унинг тепасида Ўзбекистон ва қорақалпоқ ерларининг географик харитаси сап-сариқ бўлиб осилиб турибди. Гўё жазирама Қорақум билан Қизилқумнинг олов нафаси қоғозни ҳам қовжиратиб юборган эди. Кўм-кўк қон томиридек Сир билан Аму буралиб-буралиб минг-минглаб чақирим саҳро йўлларини босиб ўтади, узоқ қорли чўққиларнинг кумуш хазиначини, қадим водийларнинг оромбахш салқинини кекса Оролга элтиб топширади. Орол — чексиз ва жонсиз қум денгизлари ичида ҳақиқатан ҳам бўтакўз орол, табиатнинг мўъжизаси, тенгсиз гўзал бир инъоми!

Матниёз харита олдида қўлига найзадек кўрсаткич тутган ҳолда диссертациясининг мазмунини баён этади. У одатдагидек бепарвороқ кийинган, галстуги бўш, шими гижимроқ, лекин тўлишган, кексалик белгилари билина бошлаган, пайдор, қорача юзида саломатлик, ишонч, журъат, ҳатто қайсарлик зуҳур этар эди.

У Комилани топмади. Катта зал лиқ тўла, бўш ўрин йўқ. ҳамма шу ерда. Ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш кенгашидаги илмий ходимлар — Матниёзнинг дўстлари

ҳам шу ерда, олдинги қаторда мўйна совхозининг бош зоотехниги, гидропроект инженерлари, мелиорация станциясининг бошлиғи фанлар кандидати Марқарян, Тошкентдан келган таниш-нотаниш олимлар... Президиумда эса ишнинг раҳбари, оппонентлар, илмий кенгаш аъзолари ҳам энг атоқли меҳмон — профессор Шуман ўтирибди.

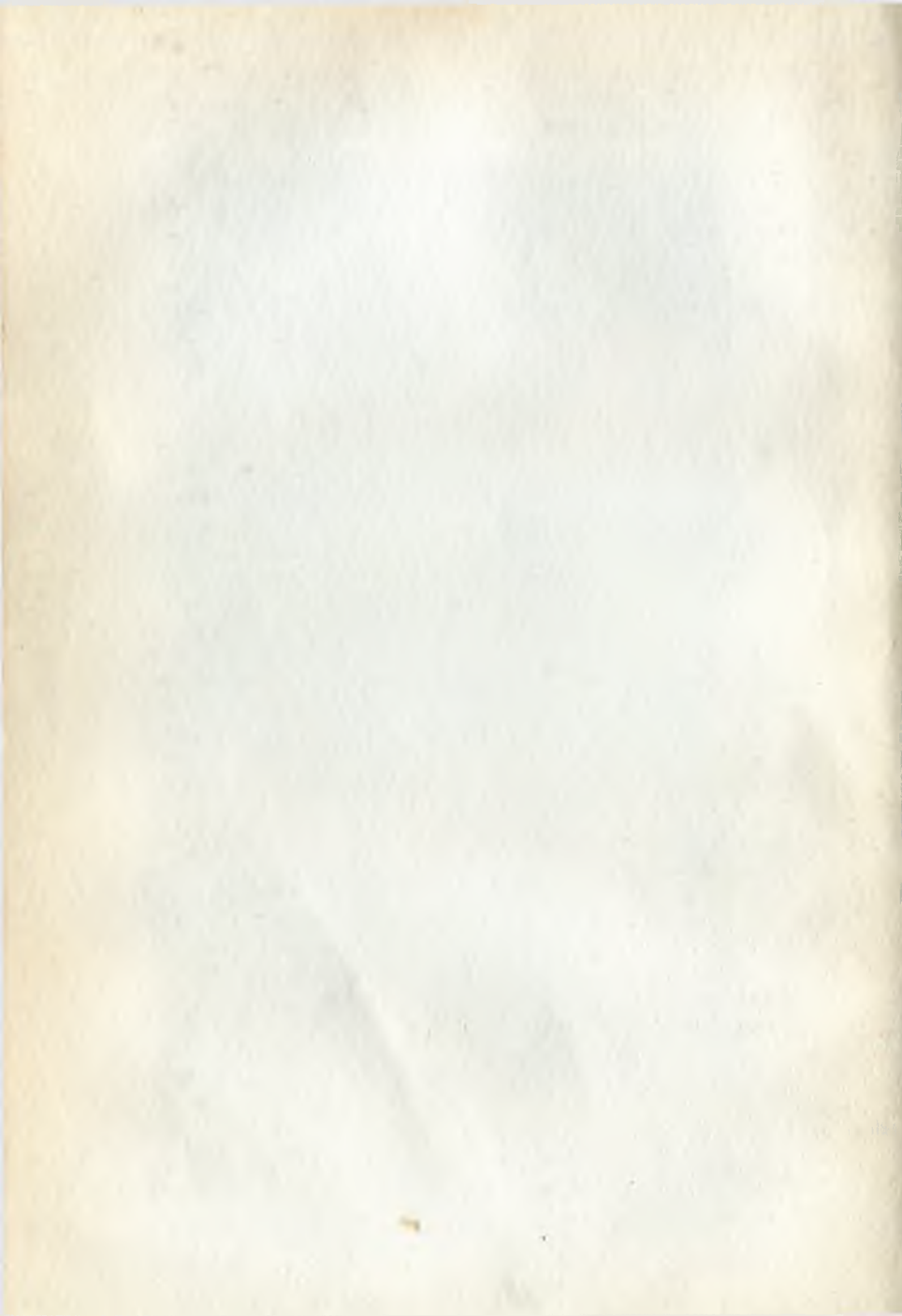
Ўрта Осиё гидрологиясининг кекса назариётчиси Шуман учун бундай президиумларда ўтириш ўз уйида ёнбошлаб ётишдек оддий нарса бўлиб қолган. Қаерда пайдо бўлса, залда ҳам, фойеда ҳам шивир-шивир: «Шу! Фалончи шу!» У бўлса шон-шуҳратга, юмшоқ пижама кийишга одатлангандек, ўрганиб кетган, бундай шивир-шивирлар парвойига келмайди, панжаларини бир-биринга ошиқ-мошиқ қилиб кийиб, бош бармоқларини бир-бирининг атрофида аста айлантириб, унга тикилган кўзларни эмас, бошқа нарсаларни ўйлаб ўтиради.

Профессорнинг чиқишлари доим шов-шувли бўлади. Икки-уч йилда бир ёзса ҳам эффеќтли, кутилмаган сенсацион бир фикрли маќола билан чиќиб қўяди-да, шу билан яна анчагача кўпикнинг юзасида, кўпчиликнинг диќќат марказида юраверади. Шундай яшашга ўрганиб қолган.

Шуманнинг беш-олти ой олдин ёзган сўнги маќоласининг шов-шуви ҳали босилгани йўқ эди. «Орол яшамоғи зарурми?» деган бу маќола олимларни ҳам, хўжалик ходимларини ҳам галаёнга келтирди, Матниёзнинг эса етти йиллик азобли ишининг белига тепди. Профессор маќоласида Оролни аста-секин қуритиб, Амунинг унга берадиган 40 миллиардлик суви ҳисобига 5 миллион гектар янги ер ўзлаштиришнинг иќтисодий фойдаларини исботлар эди. Бундан қони қайнаб кетган Матниёз шу олти ой ичида диссертациясини атайлаб янада ўткирлаштириб, бу тезиснинг хатолигини исботлашга қасд қилди. Шуман билан олишиши кўпларнинг назарида бошни леворга уриш билан баробар эди. «Криловнинг «Лайча билан Фил»ини ўқиганмисан?» деган дўстлари ҳам бўлди. Лекин у, ўз таъбирича, бу «абордаж»га — ҳамлага атайлаб азм этди, кўп ўйлади, иккиланди, баъзан ўзида шунга куч сезди, нима бўлса ҳам виждон измидан қайтмади.

Албатта, аввало профессор Шумандан ўз авторефератига қақшатғич ёзма фикр кутган эди. Келмади. Еќлаш маросимига профессорнинг ўзи келиб ўтирибди. Ҳали индагани йўқ, ҳурматини бажо келтириб кўришди, президиумда ҳам мийғида жилмайибгина ўтирибди, норозили-

ги ҳам билинмайди, 'безовталиги ҳам Тўқ мушук сичқонни тутгач, қўйиб юборган бўлиб яна осонгина тутиб, бирпас ўйнаб, кейингина шошмасдан ейди. Ё бу ҳам шу хилданмикан?

Матниёз шуларни ўйлаб, айниқса бунинг устига залда Комиланинг кўринмаганидан, анча ҳаяжонланиб, тутлиб гапирди. Кейин қимир этмаган залнинг эътиборидан дадиллашиб, Шуманга тикка қараб сўз бошлади.

— Ўлкамизга кўз солинг,— деди у қўлида сал титраган кўрсаткич билан харитада доиралар ясаб,— бу сариқ ранглар, бу ўлик ранглар шундай ҳам кўп. Биз эса, ҳурматли профессор, бунинг устига яна бир саҳро яратмоқчимиз!

— Сиз бунинг эвазига барпо бўладиган янги обод водийни тилга олмаясиз, коллега,— деди Шуман биринчи марта лукма ташлаб. У жилмайиб туриб юмшоқ гапирди. лекин Матниёз унинг «коллега» деганидаги заҳарли кесатиқ оҳангини пайқади.

— Тришканинг кафтанини биласизми, профессор?— деди у ҳам. Залда журъатсизгина кулги эшитилди. Матниёз давом этди:— Оролнинг рақиблари бу жазирама ўлкада ваҳший саҳронинг қутуришларига яна ҳам кенгроқ эрк бериб қўйишмоқчи. Кўз олдингизга келтиринг, етмиш минг квадрат километрли Орол косасида янги саҳронинг пайдо бўлиши бу ўлканинг об-ҳавосини ёввойилаштириб, бу ерда сарин, зангори тўлқинлар ўрнига қум бўронлари ўйнайди, собиқ денгиз тубидан кўтарилган зарарли туз зарралари аралаш қуюқ тўзон ҳавони тўлдириб, атрофидаги яшил ҳавзаларни қуритади.

— Об-ҳавонинг бундай ўзгаражагини, шўр бўрон ваҳималарини исбот қилиш керак, коллега.

— Уларнинг бўлмаслигини ҳам ҳеч ким исбот қилган эмас, шу жумладан сиз ҳам, ҳурматли профессор!— деди ҳозиржавоблик билан Матниёз. Тагин давом этди:— Ниҳоят, табиат ҳисси! Жонажон ўлкамизнинг гузалликларини ҳис этиш, кўз қувончи, ҳаёт чашмалари! Булар сизга бегонами, профессор? Орол — табиатнинг ажиб гуҳфаси! Орол Урта Осиёнинг Байкали, балки ундан ҳам афзалроқ. Чунки у жаҳоннинг энг улуғ саҳролари бағрида тўлқинланиб ётибди. Жаҳондаги санъат мўъжизалари, табиат мўъжизалари фақат рентабеллик учунгина сақлаб келинаётгани йўқ. Она юрт табиати деган нарсага шунчаки Бухгалтерларча муносабатдан бошқача муомала ҳам бўлиши ке-

рак Не-не буюк олимлар неча асрлардан бери уни ҳалокатдан қутқазиб қолиш ҳақида ўйлаб келяпти, сиз эса... Сиз бу тенгсиз гўзалликка, бутун бир ўлканинг тақдирига тўраларча қўл силтамоқдасиз. Баъзи бир тўралар ҳозир кўпгина маҳкамаларда қора терга ботиб чўт қоқишмоқда, гўзал Оролнинг фожиаси ҳисобига келадиган рақамларни ҳисоблашмоқда. Уларнинг юраги қилат этмайди, улар ҳозир дадил, чунки сизнинг «илмий башариятларингиз» улар учун асос бўляпти. Орол миллион йиллик туганмас бойликлар хазинаси: йилига ярим миллион тонна балиқ, миллион дона қундуз, оламда ноёб мўйна совхозининг жаҳон бозорига кетадиган 70 хил бебаҳо мўйнаси! Буни санаб битириш қийин. Сизнинг мақолангиздан кейин эса Орол ҳалокатли равишда чекиниб қурий бошлади, унинг банорас кўзгуси 20 минг квадрат километр кичрайди. Дарё дельталардаги ботқоқни босиб ўтолмаяпти, дельта кўллари ўлик, сув шўрланиб, ҳаётни қуритмоқда. «Гидропроект» ҳозир Аму билан Сирдан фойдаланиш бош планини тузган Бу планда Оролнинг тақдири ҳақида бир оғиз сўз йўқ. Бу ҳам сизнинг мақолангизнинг оқибати, профессор!

Матниёз бир неча бор «Профессор!» деб хитоб қилгандан кейин Шуман ўрнидан турди, бу унинг, сўз айтаман, дегани эди, ҳамма тушунди.

— Бундай, коллега,— деди у салмоқланиб,— сиз мени қўя туринг. Сиз диссертациянгни ёқланг. Бутун ҳалқимиз коммунизмнинг моддий асосини вужудга келтираман деб жонбозлик қилаётганда сиз академия минбарига чиқиб табиат гўзаллиги ҳақида лирика ўқинг, қирқ миллиард кубометр сувни Оролнинг ботқоқ қозонида қайнатиб, буғ қилиб осмонга учирайлик, денг; республикада суғориш ва ирригация ишларини, янги ерлар ўзлаштиришни тўхтатайлик, денг...

Унинг бу совуққон, салмоқли киноясига Матниёз индамади, одоб доирасида бўлмаса ҳам, сўзини бўлди:

— Буни демагогия дейилади, ҳурматли профессор. Ҳалқимизнинг нима билан бандлигини мен ҳам биламан. Лекин сизнинг позициянгни маълум француз қиролининг фалсафасига ўхшаб кетади: «Биздан кейин оламини тўфон босиб кетмайдими...»

Зал яна сал жонланиб кулиб қўйди.

— Мен норозилик билдираман, ҳурматли илмий кенгаш!— деди Шуман ўрнидан туриб. Энди у ҳалигидай со-

вуққон эмас эди. Унинг важоҳати Матниёзни чўчитди. У бир зум иккиланиб, узр сўрашни ҳам хаёлига келтирди-ю, узр сўрамади. Аммо негадир сал умидсизлик сезди кўнглида. Залга қаради. Йўлак узун, узоқдаги эшик томон гира-шира эди. Вақт қанча бўлди экан? Комила ҳамон йўқ. Нега келмади, қаёқда қолди? Ҳозир ялт этиб остонада пайдо бўлса, Матниёз қайтадан кучга кирар, илҳоми тошиб, қақшатғич нуқт сўзлаб ташлар эди.

Уша касал вақтида ҳам балиқ мойидан эмас, Комила-нинг ўзини ўйлаб йўталдан қолган. Шишани қўйнига солиб кириб келганида занф аъзойи бадани ёлқинланиб кетарди. Улимни бўйнига олиб қўйган солдат ҳаётга маҳкам тармаша бошлади.

— Қаёқдан оляпсиз?

— Вой, омбордан...

Матниёз ишонмай қўйди. Қизнинг кўзлари бошқача эди. Кейин у Комила-нинг унинг учун ўлимга тик бориб, ҳар довулда ёлғиз денгизга чиқаётганини пайқаб қолди. Бу муҳаббат эди. Муҳаббат... Унга эса... мумкин эмас. Унинг ҳақи йўқ, Матниёз-ийғлади. Қочиш керак. Комила-ни қутқизиш керак. У ёш. У унутади. Ўтиб кетади...

Кампир гаранг эди йигитнинг аҳволидан.

Шундай қилиб, ўшанда Матниёз ғойиб бўлди. У жангда ҳам бундай оғир вазифани бажармаган эди. Бу қийноқ ўпка касалининг қийноғидан ҳам даҳшатлироқ бўлди... Комила қолиб кетди. Уша Комила...

Уша Комила ҳозир уники. Лекин у нега келмади? Зал тўлқинланади. Матниёз бу тўлқинларни, қаршиликларни ёриб ўтиб, унга интилиши керак. У яна минбарга чиқди...

Бу пайт Комила ҳам Аму тўлқинларини ёриб унга интилмоқда эди. Тўлқинлар юзига сапчир, тепада тикка қора жар, қайиқнинг мотори дам қаттиқ шамоллаган одамдек йўталар, дам яна гўё талвасага тушгандек хириллаб айлана бошлар, прожекторнинг ёруғи ўчакишгандек аллақаёқларда кезар эди — чол бирдан ғойиб бўлган қайиқни ҳовлиқиб қидираётган бўлса керак.

Анчадан кейин бир амаллаб ёруққа чиқиб олишди. Комила қўлига сув ўлчагични лангар чўпдай қилиб ушлаганча қайиқнинг думида тикка турар эди. Унинг уст-боши шалаббо, юз-кўзи, сочлари ҳам ҳўл, ўзи ҳамон сув юзини кузатар, прожекторни қаерга йўллашни кўрсатиб қўл силтар эди.

Комилани, фарқ бўлдими, деб ҳали бир зум юраги шув этиб кетган моторчи йигит ҳозир қувонганидан унга қараб нуқул илжайрди:

— Чумлиб олдингизми дейман, ўртоқ капитан?— Унинг юзи қўрққаниданми, прожектор нуриданми, ошпоқ оқарган эди.

— Бас, қайтдик!— деди Комила сочини тўлаб ташлаб, ҳўл фуражкасини силкиб кияркан

«Орол»га қайтиб чиқишгандан кейин у аввал ҳеч нарса демади, каютасига аста кириб, шопмасдан артиниб, кийимларини ўзгартириб чиқди. Ҳамманинг кўзи унда эди.

— Гап бундай, — деди у мумкин қадар қатъийроқ бўлишга уриниб. Чунки сезардики, ҳозир қайиқда у билан бирга Туячўкдига бориб келган икки йигит ҳам энди унинг тарафини олмайди.— Чап томон оқимга қарши юришга яхши, ўнг томондан эса бемалол пастга юрса бўлади. Баржаларни битталаб олиб ўтамиз.

Одамлар бир-бирларига қараб, чаккаларини қашишди, ерга қарашди.

— Ҳозиргина бир ўлимдан қутулиб, зўрга чиқиб келдик-ку, ўртоқ капитан, — деди оқаринқираган моторчи.

— Туф-эй!— деди сўз тополмаганидан Қайипберген чол ва тўнгилаганча даврадан чиқиб кетди.— Эси бор одам кундузи ҳам таваккал қилмайди.

— Уркачлар сув юзида, қўрқадиган жойи йўқ,— деди Комила.

— Баржани қия тортиб кетади-да, пароходни олиб бориб жарга уради, капитан, мени айтди деиғ.

— Буксирни қисқа боғланг! Ҳар ким ўз жойига!— деб буюрди Комила.

Хотин киши шундай дадил қарорга келганда эркакларнинг бўшанглик қилиши ноқулай эди, тарқала бошладилар. Бошқалар аста жой-жойига кетди-ю, ёлғиз Қайипберген бир чеккада тесқари ўгирилиб тураверди. «Ё чиндан ҳам хато қилипманми?..» деб ўйлади Комила унга қараб. Лекин у билардики, бундай пайтда иккиланиш орқага чекинишдан ҳам хавфлироқ. У чолнинг кифтига қўлини қўйиб, «хотир-жам бўлинг», дегандек бирпас ёнида турди.

— Мен айтадиганимни айтдим, капитан. Сиздан буюриш, биздан бажариш...— деди чол елкасини қисиб.

Кейин Комила тезлаб кубрикка чиқиб кетди.

Йигирма минут ўтар-ўтмай «Орол» энг секин тезлик билан аста-аста силжиб, калта боғланган битта баржа би-

лан Туячўқдига кириб кетди. Проектор қайчилари қоронғиликни тилиб, сув юзидаги қуюқ туманни сутдай оппоқ қилиб кўрсатар эди.

Тўлқин қаршилиги кучайган сари, машина бўлими кучлироқ гувиллар, ҳозир портлаб, подшипниклар сачраб кетадигандек эди. Нарироқ бориб сувнинг гувиллаши бошқа ҳамма шов-шувни босиб кетди, кўпикланиб иккига айрилган дарё ўртасида икки катта қоянинг оппоқ қирраси кўринди.

— Ўркачга! Ўркачга яқинроқ!— деб буюрди Комила.

— Ўркач — қоя, ўртоқ капитан!— деди штурман.

— Кинояни қўйинг. Қояга яқинроқ! Қояга қанча яқин юрсангиз, хавф шунча кам!

— Бир ярим метр қолди, капитан!

— Яна яқинроқ! Яқинроқ!

— Жуда яқин қолди, капитан!

— Яна! Сувда кечаси шундай кўринади. Яқинроқ дейман. Баржанинг чироғини кўряпсизми?

Ҳақиқатан пароходни яна ҳам ўнгга бўлмаса қия оқим баржани кўндаланг қилиб жар томон тортиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Қоя томонда эса торгина йўлак қолди.

— Қаричлаб ўлчанг! Қаричлаб силжинг! Ўнгга!

— Қоянинг туби кенг.

— Сув етарли. дадил бўлинг!

Пароход гувиллаб кўпик сочаётган оппоқ қояларнинг ёнгинасидан силжиб борар, ҳамма юрагини ҳовучлаганча, кема кўксининг тошга гурс этиб урилишини кутар эди. Кейин нима бўлади, ҳалокатми.

Бу ўн минутлик гувиллаган ваҳимали тинчлик ўн соатдек имиллаб ўтди. Кейин палубада ҳам, пастда ҳам, баржада ҳам бирдан қийқириқ кўтарилди: «Ур-ра! Ура-а-а!» деб бескозиркаларини осмонга отишар эди матрослар. Пароход дарёнинг тинч оқар кенг сатдига чиқиб олди. Қайиберген чол манглайига қалққан совуқ терни артиб ташлаб, деворга суянди:

— Уф!.. Бўлди, қайтиб бормаيمان. Бир мўъжиза билан ўтиб кетдик, ҳар тишлаганда ғарчча мой бўлавермайди.

— Бўпти, сиз қолинг, иккинчи баржани мен ўзим олиб чиқаман!— деди Комила соатига қараб.

Пароход оқимга қарши бурилиб, ўркачларнинг иккинчи томонидан йўл солди. Орқада баржа бўлмаганидан кучли оқимга қарши юриш қийин эмас эди.

Ярим соат деганда Комила ўз йигитлари билан иккинчи баржани ҳам «жаҳаннам туйнуги»дан ўтказиб олди. Тонг отганда Туячўкди узоқларда қолиб кетган эди.

Яна ёйилиб оққан жигарранг Аму, балқиб келаётган кузги қуёш нурида қизарган хазонрезги чакалакзорлар, ясси қирғоқларда яккам-дуккам саҳархез балиқчилар. Тўқайлардан ёввойи ўрдаклар қағиллаб учди, қайси бир кемага Оролдан эргашиб келган балиқчи қушлар мачта атрофида айланишади, пароход зихидан иккига бўлинган палахса-палахса тўлқинларнинг оқ ёлига тўш уришади. Комила қилган ишига ўзи ҳам қойил бўлиб, хаёл суриб бормоқда. У ўша денгиз довулларида буён Матниёзни қайта учратгунгача бундай қалтис жасоратга жазм қилгани йўқ эди. Саттор билан ўтган турмуши жуда ҳам сокин, алғов-далговсиз, ортиқча ҳаяжонсиз бўлди, бундай азобли кечалар хаёлига ҳам келган эмас.

Балиқ мойи баҳонаси билан Матниёзнинг олдига бориб юрган қирқ бешинчи йилнинг ўша оғир қиш кечалари, ўша ғалати, ҳаяжонли, дардли, довулли кунлар бир тушдай ўтиб кетди. Лекин туш ўз йўли билан, турмуш эса турмушлигини қилар экан. Ёши ўтаётганини кўриб Комила ҳам эрга чиқди. Аллақаёқдан келиб қолиб, дафъатан гойиб бўлган бир бегона одамга телбадек толпиниб юрганидан ўзи қулиб, ўзини енгилтак, аҳмоқ деб қойиб юрди-юрди-да, ўша ўзининг ёски, ювош хушодадғуи Сатторга тегди-кетди.

Амударё флотига ишга ўтганидан кейин Хўжайлига кўчиб кетишди — Сатторнинг ота мерос ҳовлиси ўша ерда эди. Бахтини топган Саттор Комила учун нималар қилмади! Онаси Анзиратнинг таъбири билан айтганда, ўзини Алининг тигига уриб, кун демай, тун демай ишлади, ичмай-чекмай топганини ҳовлига ташиди. Артелдан кетиб рибожаркага ўтди, кейин қаердадир экспедитор бўлди («қаердадир» — Комиланинг сўзи, асли — район матлубот жамиятида), хуллас, тиним билмади шўрлик. Аммо-лекин бир-икки йилда ота мерос ҳовли-жой икки марта кенгайди, бог, экин-тикин, парранда, мол-туғар кўпаяверди — ҳаммаси Комила учун эди.

Бироқ умри сафарда ўтадиган Комила буларга унча ҳам эътибор қилмасди. Одамнинг ўзига бепарво бўлгандан кейин унинг ишларига ҳам қизиқмас экан киши. Фақат сўнграқ, Тўлқин пайдо бўлгандагина Комила тақдирга

тан бергандек, ўзини бу онланинг аъзоси деб сеза бошлади.

Устидан ачиган қатиқ ҳиди келиб турадиган Анзират ёшариб, серғайрат бўлиб кетди, енгини шимариб, этагини липпасига қистириб молхонада, товуқхонада ивирсигани-ивирсиган. Баъзан Комилани беозоргина койиб қўяди:

— Вой ўрғилай келин, қуви пишганмисиз ҳеч, опкела қолинг ўзимга, боринг, Тўлқинингизни эмизинг, тасаддиқ.

Бундай вақтда Саттор хотинининг тарафини оларди — қуви пишмаган бўлса, кимсан Аму флотининг донгдор капитани. Комила деса овулда ҳам, пойтахтда ҳам билмаган одам йўқ, битта ўзбек қизи бўлса шунчалик бўлади-да, тагин нима керак!

Саттор Комила билан фахрланарди. Биров билан танишганда ёки идораларга борганда ҳам «Саттор» деган ном таъсир қилмаса, «Хов фалончининг турмуш ўртоғиман» деб қўшиб қўярди. Комиланинг отини атаб оғир ҳоллардан қутулиб кетган пайтлари ҳам бўлган. Бир мажлисда кимдир Сатторнинг «хусусий хўжалик тармоқлари» кенгайиб кетганини айтиб, унинг даромад манбаларига шубҳа билдиргандек бўлган эди, Саттор «Аму флотининг донгдор капитани оёйга қанча топада, биласанларми?» деб ҳамманинг оғзига урди.

Комила бу гаплардан албатта беҳабар, у ўзининг шунчаки қалқоп-балогардон бўлиб қолганини билмайди, у фақат шуни биладики, улар ўртасида неча йилдан бери хис-туйғу, нафрат ё муҳаббат ҳақида гап бўлган эмас. Улар эр-хотин, шунчаки бир-бирларига ўрганиб қолишган. Бирон кийимга, бирон буюмга ўргангандек Эрқалаш, ҳазил, рашк, соғиниш, бир-бири учун ҳаяжонланиш, ўзини ўтга-чўққа уриш уларнинг хаёлларида ҳам йўқ эди. Саттор учун бу жуда ибратли оила, ўзига тинч, ўзига тўқ, беками-кўст, жанжал-суронсиз...

Лекин Комила ўзининг қариб, сўлиб бораётганини сезарди: «Бу нима гап, мен қачон бундай бўлиб қолдим? Бас, бу мен эмасман ахир! Мен Комила бўлишим керак!»

Бу гапларни Сатторга айтса, албатта у ҳеч нарса туршунмайди. У Сатторга қаттиқ танбеҳ бериши, унинг турмушини кескин ўзгартириши ҳам мумкин, бунга кучи етади, лекин бу билан Саттор унинг қалбини ҳаяжонга золадиган одамга айлана оладими?

Изтиробини ичига ютиб юраверди. Эчкилар маъраб, таппи ҳиди келиб турадиган ҳовлига қайтгиси ҳам келмай қолди, ишдан кейин фақат Тўлқин билан Учқун дебгина уйга шошарди.

Мана шундай кунлардан бирида Матниёз Оролда пайдо бўлди. Комила уни Нукус кўчасида тасодифан учратди. Кўрди-ю бутун вужуди лов этиб кетди. Гуё орадан шунча воқеалар ўтиб кетмагандек, шунча йиллар давомида улар доим бирга бўлгандек, бу учрашув эса тасодифий эмас, худди шундай бўлиши керакдек эди. Комила шониб келиб икки қўлини узатди.

Матниёз эса бу учрашувдан негадир ҳеч ҳайрон бўлмади. Уни гўзал Орол тортганмиди, узуқ-юлуқ тушдек ёдда қолган аллақандай хотираларми, хуллас, бир неча йил аввал бу ерга яна келиб қолган эди.

— Ҳа, ёлгончи!— деди у кўришаркан соддагина кулиб.— «Омбордан» денг?

Иккаласи ҳам роҳат қилиб кулди, худди кунда кўришиб, шундай чақчақлашиб юргандек.

— Ёлгончи... Ёлгончи...— деб шивирлади Матниёз йиғлагудек бўлиб, залга тикиларкан. Зал гувилар, Матниёз профессор Шуманнинг устма-уст ёғдирган саволларига жавоб нутқини бошлаб юборолмас, Комила ҳамон йўқ эди.

— Мен, рухсатингиз билан, залга мурожаат этаман,— деди Матниёз фикрини тўплаб олиб,— мана бу ерда мамлакатда нодир мўйна совхозининг бош зоотехниги ўртоқ Худойбердиев ўтирибди. У кишидан совхоз хўжалигининг истиқболи ҳақида икки оғиз гап сўраб олсам.

— Мендан нимани сўрайсиз, мана Марқарянга беринг саволнигизни!— деди Худойбердиев залнинг ўртасидан туриб. Мелиорация станциясининг директори Марқарян ҳам ўрнидан турди.— Дельтадаги Давлибой кўл системасини тозалаб берсин. Ораларидан сув йўллари очсин. Кўллارни чучитсин, Оқдарё, Қипчоқдарё ўзанларини кенгайтирсин. Бу ҳақда қарор чиққан. Бунинг бўлса на пули бор, на техникаси. Улик кўлда, ботқоқда қанақа истиқбол бўлади?

— Энди бу дельтанинг мелиорациясини ҳеч қандай пул, ҳеч қандай техника билан тартибга келтириб бўлмайди,— деди Марқарян қўлини пахса қилиб, кейин тер қалқ-

қан ялтироқ бошини силаб, илова қилди:— Ана, профессор мақоласида бор гапни айтиб қўйибди...

Зал гувиллади. Шуман қўлини ёйиб, елкасини қисар, «Ишлаб чиқариш мажлиси бу, илмий кенгашми?» дер эди баланд овоз билан ёнидагиларга.

— Мен ҳозирги замон илми билан хўжалик проблемаларини сунъий равишда бир-биридан ажратмайман, профессор,— дея гапни илиб кетди Магнийёз,— мана кўрайлик: денгиз чекиняпти, ундаги тирик бойлик қириляпти. Мўйна совхози икки йил аввал бир миллондан ортиқ опдатра териси берар эди. бу йил икки юз мингта планлаштирган. Балиқ комбинатиинг даромади бу даврда тўққиз марта камайган. Текин ондатра гўшти базасида боқиладиган кул ранг тулки териси бир йилда олти марта камайган. 29 хил ноёб нав балиқ дельта кўлларига уруғ ташламай қўйди. Булар ҳаммаси сизнинг мақолангиздан кейин бўлган ҳодисалар, ҳурматли профессор. Совхоз, колхоз, комбинат раҳбарлари сизнинг сенсацион башоратиингиздан кейин қўлни ювиб қўлтиққа уришди, дов-дастгоҳни йиғиштириш кафиятига тушиб, пул-техника топиш ўрнига йилдан-йил давлат планини камайтириб, бутун бир ўлка хўжалигини мана шу аҳволга келтирдилар. Бу зиён ўн миллион сўмлар билан ҳисобланади! Машҳур мақолангизнинг ҳар бир ҳарфи тилла баҳосига тушган давлатга, ўртоқ Шуман.

— Бу — диссертацияда қўйилган масалага жавоб беришдан бош тортиш,— деди профессор ўрнидан турмасдан, бошдаги зиёлигамо сиполикни ҳам унутиб.— Масала қўйиш — илмий иш эмас, масалани ечиш керак, коллега.

— Сиз эса масалани дадил ечгансиз, профессор, сиз мардсиз! Давлат миллионлари ҳисобига!— деб Матнийёз минбардан тушиб кетди.

Залда гала-говур кўтарилди...

Комила тонг қоронғисида юкни Тахиатошга элиб топшириб, биринчи рейс автобус билан Нукусга жўнади. Улар ҳозир, вақтинча, Фацлар академияси филиалининг аспирантлар ётоқхонасидаги бир хонада турар эдилар. Тонготарда югурганча кириб борса, Матнийёз уст-бошини ечмай каравотда чалқанча ётибди. Уй тутун.

Комила унинг папирос чекканидан бир нарсани пайқаб юраги шув этиб кетди.

— Матниёз!..

Матниёз сакраб туриб, қўлидаги папиросини форточкадан улоқтирди-да, хотинини қучди. Комила толиққан, уйқусизликдан қизарган кўзларини унинг юзига қадади. Диссертация ҳақида дарров сўрашга юраги дов бермай:

— Нега чекдинг?— деди,— яхшими шу ишинг...— Ўзи Матниёзнинг бағрига биқиниб кириб борар, ўзи уни койир эди.— Улай дедим, хабаринг йўқ.

— Нега, Комила?— Матниёз унинг пиджагини қозиққа илди, этикларини тортиб ечди. Эракча тик ёқали оқ ипак кўйлақда, пайпоқчан Комила кичкинагина қизчадай бўлиб қолди. Матниёз бу пахтадеккина, юмшоқ, илиқ вужудни яна бағрига олди.

— Дарё ҳиди келади сендан.

— Шўртакман...

— Плитада чой тайёр. Нега сўрамаяпсан? Ёқлаёлмай йиқилдим...— деб шивирлади қулоғининг солинчоқларига лабини теккизиб.

Комила бўшашиб кетди. Бу шум хабарни кутган эди, уйга кириб келиши билан сезган эди. Нима қилса экан? Бечора Матниёз! Етти йиллик тинимсиз иш. Ярим кечалари кутубхонадан кўзлари қизариб қайтганда, ёки ов этигининг кўнж тўла созлиқ лойи билан экспедициядан келганида «Қасали яна қўзимасайди!» деб юрагини ҳовучлаб кутиб оларди Комила. Мана шунча таҳликаларнинг оқибати. У изтиробини яширяпти. Алаmidан севгилисининг елкасига бошини эгиб, йиғлаб юборгиси келса ҳам, ўзини тийди.

— Кечир, мен етиб келолмадим...— деди унинг аҳволини сезган Комила; бағрининг бутун ҳароратини, бутун меҳрини унга бериш учун, юмшаб эрининг қучоғига инди.

— Бу ҳақда кейин, кейин, Комила... Иссиқ чой ич, ухлаб ол. Биласанми, мен сени кутдим. Залдан қидирдим. Доим кўриб турдим сени, Комила...

Комила қоронғида юргандек туртиниб, тентираб юриб, стол тузади. Ўтирмасдан, пиёлани пуфлаб юриб чой ичдилар.

— Одам кўпмиди?

Матниёз бош ирғади.

— Тўрт соат олишдим..

— Шуман?

— Шуман.

Комила эрининг ҳорғин юзига қаради.

— Сен хафа бўлма.

— Мен хафа эмасман,— Матниёз ўзини тетик кўрсатишга уриниб, каравотга ўтириб, тиззасига шапатилади,— етарли овоз олмасам ҳам, Шуманнинг позициясини астойдил қақшатдим. Бу кандидатлик унвонидан муҳимроқ.— У ўрндан туриб кетди.— Майли, бўлмаса — гўрга. Ниҳоят қутулдим. Мен бу диссертация деб худбин бўлиб кетдим, сенга эътиборсиз бўла бошладим.— Комиланинг кифтига икки қўлини қўйди.— Сафаринг қалай бўлди, Шағалай? Ҳеч ким хафа қилмадими?

Комила бир вақт унга Зосим Прокофьевич ҳақида гапириб, унинг ўзига «Шағалай» деб лақаб қўйганини айтган эди. Бу Матниёзга жуда ёқди. Ушандан бери уни эркалаганда «Шағалай» деб атайди.

— Энди бу ҳақда бас. Болаларга борамиз,— деди Комила.

— А?

— Қувонч кунлари ҳам, хафагарчиликда ҳам албатта болаларни кўргани борамиз, деб шартлашмовдикми?

— Ҳа, ҳа. Агар чарчамаган бўлсанг...

Комила кийимларини ўзгартиргани тўсиқ орқасига ўтди. Хонанинг бир бурчаги тўла шифтгача китоб, иш столи, бир бурчаги парда билан тўсилган ётоқхона, деразали томон эса «меҳмонхона» аталиб, унда овқат столи, телевизор, магнитофон, тошойна, унинг тепасида Тансиқроевнинг «Орол пейзажлари» осиглиқ эди. Матниёз курсилар оралаб юриб турганча Комила калта сочини орқасига турмаклаб, атлас кўйлак устидан ихчамгина жун фуфайка кийиб чиқди. Кечаги шиддатли капитан йўқ, ширингина, дурқун келинчак, жажжигина жонсарақ она пайдо бўлган эди.

— Кетдик,— деди у.

Таниш кемачи чол уларни Амудан ўтказиб қўйиб, орқаларидан маъноли қараб қолди. Ҳали кўплар Комиланинг оиласидаги ўзгаришдан беҳабар эди. Матниёзни эса унча танимас эдилар. «Ғижим костюм кийиб олган бу бўйдор, чайир йигит бизнинг капитанни нега қўлтиқлаб кетяпти?» дегандек қарар эди одамлар.

Хўжайлининг кўчалари илгаригидек чанг. Дарё шабадаси сариқ терак баргларини пилдирашиб учириб юрибди. Комила билан Матниёз балиқ ҳиди анқиб турган қирғоқ маҳаллаларидан ўтиб, юқорига чиқдилар. Унипермагга кираиб, «Буниси Учқунга», «Буниси Тўлқинга», деб, керак-

нокерак парсалар харид қилиб, елкаларига сон-саноқсиз қутилар, тугунлар осиб олдилар.

Матниёз хотини нима деса шуни қиларди-ю, лекин ич-ичидан унга ачиниб қўярди. Боласини ташлаб кетган хотиннинг аҳволи шу-да: қуруқ боролмайди, совға кўтариб борса яна таънага қолади. Бугун меҳри ўша болаларда эканини эса ҳаммага тушунтириш қийин. Мана ҳозир Анзират уйда бўлса, тагин... Қачон тугайди бу кўнгилахиралик? Матниёз Комила ни бу дилозорликдан асагиси келади-ю, лекин иложи йўқ, нима қилиши мумкин? Болаларнинг ҳеч бўлмаса биттасини талаб қилиб яна судлаш-салармикин? Суд ҳам жонга тегди. Судьялар ҳам қонунлар мажмуасини қўя туриб, одамларнинг бир дилига кириб боқсалар эди! Кимнинг дилида ҳисоб-китобу кимнинг дилида меҳр-ҳарорат — бир билишга уриниб кўришса экан!

Сатторнинг юк машинасига мўлжалланган катта дарвозасига етиб келишди. Айвоннинг устунига иккита улоқ боғланган, пастки зинада Саттор билан Очил бува индамай бош эгиб, ер чизиб ўтиришар эди.

Дарвоза очилганда улар ўринларидан туришди. Комила аввал танимай кўзларини пирпиратди-да, кейин елкасидаги қутичаларни иргитиб ташлаб, олдинга отилди:

— Бува! Буважон!

Бироқ Очил буванинг оппоқ қошлари кўзини тўсиб тушганини, юзида бирон ўзгариш бўлмаганини кўриб, Комила бирдан қаноти сингандек, бир қадам қолганда тўхтаб қолди, бобосини кучолмади.

Нарироқда Анзират кўринди. Сўрида Азимжон ўтирарди. Ҳозир орада яхши гап бошланса отилиб чиққудек бўлиб Тўлқин эшик тирқишидан қараб турарди. Матниёз кифтига ўнлаб қутичаларни осганча дарвоза олдида қолди. Ҳамма жим эди.

— Келинг, бува. Эсон-омон келибсиз, хурсандман, — деди анчалан кейин Комила ерга қараб.

— Сен хурсандсан Сенинг ишларинг жойида. Лекин мана мен келиб кечадан бери қон йиглаб ўтирибман, — деди Очил бува.

— Нима қилибди, бува?

— Нима қилибди эмиш!

— Олдин гаплашайлик, бува, тушунтирай...

— Нимасини гаплашамиз, кўриб турибман. Шу ёшга кириб эгадиган бўлдим эгилмаган бошимни, Нима қилиб

қўйдинг?...— Чолнинг товуши қалтираб кетди...— Қаридим мен, болам, қаридим. Ўлимдан қўрқмас эдим, энди қўрқаман, сенларни шу аҳволда қолдириб кетишдан қўрқаман. Сени, болаларингни...

— Бува...

— Гапирма, уяти йўқ! Очил буванинг авлодида ҳали мунақаси бўлган эмас.

— Бува, бегона одам олдида...— Комила беқасам кийиб сўрида сипогина ўтирган Азимжонга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Бегона эмас у. Аммаваччанг. Азимжон. Сени кўрсатай деб олиб келган эдим, таништиргани ҳам номус қилиб қолдим.

— Мен номус қиладиган иш қилганим йўқ, ахир, бува...

— Оилани бузиб, икки болани чирқиратиб ташлаб кетиш қайси одобда бор, эси паст? Бу тирик етимларнинг уволига қолишдан қўрқмадингми?

— Нега етим бўлади, мен улибманми?

— Улганинг яхши эди, дайди! Тағин уялмасдан келиб кўзимга бақрайиб қараб турганини қара!

— Болаларимни кўргани келдим.

— Болаларинг йўқ бу ерда!— Очил бува ўзини тутолмай қолди.

Шу пайт Анзират ҳам қилпанглаб бориб, Матниёзнинг қўлидаги совгаларни олди-да, дарвозадан кўчага қараб улоқтирди. Матниёз индаёлмай, қаттиқ изва бўлганча турарди.

— Бола келиб кўриб кетадиган буюм эмас, болага она бўлиш керак.

— Бува, сиз билмай аралашяпсиз...

— А? Колхознинг ишига аралашади Очил бува, заводнинг ишига аралашади, ҳукуматнинг ишига аралашади, сенинг ишингга аралашолмай қолдимми ҳали? Бор, қаерда дайдиб юрган бўлсанг, ўша ерга кет. Бу ҳовлига қаламингни қўйма, жўна! Кўзимга кўринма!

Комила йиглаб юборди. Матниёз югуриб келиб уш дарвоза томонга бошлади. Азимжон келиб Очил бувани тинчитишга уринар, Саттор бўлса бир оғиз гап айтолмай оғзини очганча бир четда турар эди. Ичкаридан Тўлқиннинг ўксиб йиғлагани эшитилди.

— Тўлқин. Учқун...— деб қичқириб йиғлади Комила, лекин Матниёз уни «Ўзингизни хор қилманг» дегандек,

орқага қайтишга ундади. Нарироқда Анзират жаврар эди.

— Учқунгинамни кўрсатмайман, яқин йўлатмайман, шундоқ ҳам иситмаси бор...

— Касалми?— Комила яна қаттиқ йиғлай бошлади.

— Бор, дейман. Жўна! Йиғлашни билган одам вақтида ўйлаши керак эди,— деди Очил бува.— Дарвозани ёпиб қўй, Саттор, менинг бундай неварам йўқ!

Саттор йўрғалаб бориб «меҳмонлар» чиқар-чиқмас дарвозани ёпиб, янги йўнилган пишик тол тамбани солиб қўйди.

Ховли яна жимжит бўлиб қолди. Очил бува дармонсизланиб яна ўша зинага ўтирди. Саттор унинг ёнига бориб чўккалади, ерга тикилди.

Улар шу хилда узоқ ўтиришди. Ичкарида Анзиратнинг «Гиргиттон, айланай», деб невараларига парвона бўлгани эшитилар эди. Очил бува тиқ этса дарвозага қараб кечгача ўтирди. Комила яна қайтиб келади, деган умиди бор эди шекилли.

— Чакки бўлди, Очил бува,— деди эрталабдан буён индамай ўтирган Саттор бирдан тилга кириб.— Бундай қаттиқ кетмасангиз бўларди... Эҳтимол бир кун бориб ярашардик. Яхши кўрмаса кўрмапти, майли, тураверардик. Хотини ташлаб кетибди, деган гап ёмон...

Ўзини босиб олган Очил бува Сатторни биринчи марта кўраётгандек, ёнига қайрилиб унга узоқ тикилиб қолди. У ҳозиргина довулдек бўлиб ўтган воқеани ўйлаб, нима бўлганини аниқлаёлмай ҳар икки томоннинг далилларини совуққонлик билан тарозига солмоқчи бўлиб ўтирганида Сатторнинг гапи бутун фикри-хаёлини остин-устун қилиб юборди. Бу бесўнақай, камгап, ювош одам унга ҳозир тўнгакдек ҳиссиз, ҳўкиздек бефарқ кўриниб кетди. «Ўз боламга ўзим нималар дедим», деб ич-этини еб турганида шу одамнинг гапи ҳамма нарсани очиқ-ойдин ошқора қилди-қўйди. Уйлаб қараса, ўзи ҳам Комилага шу одамнинг гапини айтган экаи: яхши кўрмасанг ҳам, жиркансанг ҳам туравер. Яъни молдек!

Бобо бирданига ўзидан ҳам нафратланиб, ўрнидан туриб кетди. Шу турганича ўтирмада ҳам, ётмади ҳам. Неварасига айтган гаплари ўқтин-ўқтин ёдига тушиб, юрагини ўртар эди. Дарвоза томон ҳам бир неча марта бориб келди, ерда сочилиб ётган уйинчоқ, автомобиль, копток, пластмасса солдат, гилдирак, тагин алланималарни йиғиб

олиб яктагининг этаги билан чангини артди, пуфлади олиб кириб ухлаётган эвараларининг каравотларига териб қўйди. Кичкина Учқуннинг пешанасини ушлаб кўрмоқчи эди, бола уйгоқ экан, гапга тутиб қолди:

— Опоқ бува, менинг битта ойим бор, иккита дадам бор. Битта дадам ойимники, битта дадам меники. Ҳалиги ойимники дадам-чи, уям меники. Менга тойчоқ олиб келиб берган...

— Хўп, хўп, болам,— чолнинг кўзидан ёш чиқиб кетди,— ҳозир ухла, кўрдингми, ҳамма ёқ қоп-қоронғи бўлди.

Чиндан ҳам ҳамма ёқ қоп-қоронғи эди. Очил бува эшикларни пайпаслаб аста ташқарига, Азимжон ётган сўрига чиқди. Азимжон ҳам уйгоқ эди.

— Энди нима бўлади, бува?

— Хато бўлди, болам. Ёмон хато бўлди,— деди Очил бува. Урнига ётди. Ағдарилди, тўлғанди, бошқа ҳеч нима демади.

Тонг саҳарда кетиш тараддудига тушиб қолишди. Апил-тапил нонушта қилгач, бобо пишиллаб ухлаб ётган эвараларининг пешанасидан ўпар экан, Саттор билан онаси бу кутилмаган гапдан ҳанг-манг бўлиб қолишди. Анзиратнинг ялиниб боқишларига қарамай, Азимжон ҳам хуржунини елкасига ташлади.

Куз охириб келаётган эди. Дарёда жунжикиб қолишди. Нукус кўчаларида ҳам чанг тўзғитиб совуқ шамол келарди. Азимжон ени билан юз-кўзини тўсиб хуржунни кўтарганича бобоси кетидан аранг етиб юрарди.

— Энди Акбаралиникига борамизми, бува?

— Ҳа, шу бугуноқ жўнаймиз,— деди Очил бува.— Мана шу идорага бирров кириб чиқайлик.

Азимжон: «Комила шу ерда ишлар экан, бобо кириб ундан узр сўрайди шекилли-да», деб ўйлаб, хуржунни ерга қўйди.

— Юра қол сен ҳам, шамолда нима қиласан...— деди Очил бува.

Улар винадан иккинчи қавагга чиқиб, бир хонага кирдилар.

— Прокурор сенмисан, болам?— деди Очил бува тўрдаги столда ўтирган ёшгина чиройли йигитга. Тикилиб қараркан, йигитнинг қуюқ қошлари орасида йўғон гугун пайдо бўлди.

— Очил бувангман, бирпас вақтингни олсам майлими?

— Хизмат, хизмат, ота, эшитганман сизни. Бардамми-сиз, омонмисиз! Хуш келибсиз...

— Гап бундай.— деди Очил бува юмшоқ курсига ўтираркан, катта рўмоли билан юз-кўзини артиб.— Комила менинг неварам бўлади, уларнинг судлашганидан хабардормисиз?

— Ҳа, ҳа, хабарим бор.

— Ишни бошқатдан кўриш керак.

Йигит ҳайрон бўлиб, елкасини қисди-да, бобонинг рўпарасидаги креслога ўтиб ўтирди.

— Сабаб, Очил бува? Ҳукм облсудда тасдиқланган. Ё ажралишлари чакки бўлгими?

— Ажралишлари тўғри. Жуда тўғри бўлипти. Лекин болаларнинг ҳеч бўлмаса биттаси, кичкинаси она қўлида қолиши керак.

Прокурор бу чолнинг соддалик билан қонунга аралашаётганига мийғида кулиб қўйди-да, ётиғи билан тушунтира кетди.

— Биз аввало оилани ҳимоя қиламиз. Оила бузилмасин деб кўп уриндик, бўлмади. Неварангиз оёқ тираб туриб олди. Модомики, оилани бузувчи томон у киши экан, болалар ота қўлида қолади. Қонун шундай, Очил бува.

— Оилани ҳимоя қиласиз... Менга қара, болам, ҳеч қанақа оила йўқ эди у ерда, бўлмаган, ҳа. Меҳр-муҳаббатсиз оила оила бўладими? Биз эски одамлар-ку, кўпинча нодонлигимизга бориб, аллақачон йўқ бўлиб кетган шундай силаларни тиш-тирноғимиз билан ҳимоя қиламиз. У бечоралар ҳам бизни деб, ўникишга уринишади. Аслида эса бу совуқ ош ичгандек гап... Бундай оилалар оз дейсанми? Биз қариялар оила бузилмасин деб жон чекамиз. Сизларчи? Сиз ёшлар-ку, ахир. Муҳаббатнинг нима эканини обдан биласизлар. Мана сен «қонун шундай» дединг. Яхши, қонунингда ҳамма нарса бор экан, ҳеч нарсани кўздан қочирмабди, кўнгил-чи? Кўнгил ҳақида бирон гап борми унда?

Йигит аввал қош чимириб ўйлади, кейин кулди:

— ...Бор... Бу ҳақда ҳам у-бу бор, Очил бува.

— «У-бу!...» Кўнгил бир-биридан суя ичмаса ҳам оилалар қаттиқ туриб ҳимоя қилинсин, муҳаббатли турмушни қадрлаган одам оналик ҳуқуқидан маҳрум этилсин, дейилганми?

— Йўқ, ундай дейилмаган...—деди сал ўзини йўқотган йигит столдан ниманидир қидириб.

— Дейилмаган бўлса ишни қайта кўринглар. Учқунжон онасининг бағрида бўлиши керак. У ҳозир ичиқиб, иситмалаб ётибди. Онасини ёнига йўлатишмаяпти. Кеча ҳам... ҳақорат қилиб уйдан қувиб чиқаришди...— Очил бува эшик тагида ўтирган Азимжонга негадир ялингандай ҳазин қараб қўйди.— Мана, меҳмоннинг олдида...

Азимжон тасдиқлаб, тез-тез бош ирғиб қўйди.

— Хўп, кўрамиз, бува.

— Сен ёзиб қўй, календарь варағинга ёз; кичкинаси Учқун, онаси — Комила. Олимтой дарғанинг қизи. Ҳа.

Прокурор сал жилмайиб ёзиб қўйди: «Учқун. Комила».

— Мен суриштираман.

— Хўп, хўп, Очил бува. Сиз, ахир, бир нарсани билмай гапирмайсиэ.

«Ҳа, гапирмайман-а, ишундоқ ҳам аҳмоқона гапларни гапирманки! Кеча эшитсанг эди!» деб ичида ғамгин ўйлаб қўйди Очил бува. Соғинган жигарбандини бағрига олиб суюш ўрнига ноҳақ ҳақорат эшитиб, елкалари қалтираганча йиғлаб чиқиб кетаётган Комила кўз олдига келди. Айтгандай, ёнидаги йигит... Энди ёдига тушди. Очил бува унга тузукроқ қарамабди ҳам. Бир оғиз гапини ҳам эшитмади. Мағрур бўлса керак...

Ҳозир топиб бориб, бир танишиб, бафуржароқ гаплашиб ўтиргиси келди-ю, бўйни ёр бермади. Кечаги гаплардан кейин қайси юзи билан боради? Лекин бир бориб узр сўраши керак. Манави ишлари тузалсин-чи...

— Эсингдан чиқмайди-я, болам?

— Йўқ, йўқ, ота, буғуноқ ишни сўратиб оламан,—деди прокурор.

— Кейин суриштираман-а?

Кўчага чиққанларида шамол тиниб, қуёш чарақлаб кетган эди. Азимжонга ҳам хуржун пардай енгил туюлиб кетди. Бобоси ҳам анча очилиб, гап ҳам топила қолди.

— Назаримда болаларимни муттасил тергаб ўз изимда тутушга ўрганиб қолибман. Уларининг ҳам гапига қулоқ солиш керак экан шекилли.

— Ҳа, энди, қарилик...

— Йўқ, эскилик!

Азимжон ўйлаб туриб, гапни ўзгарттирди:

— Бува, Олимтой тоғам ким бўлган?

— Комиланинг дадасими?— Очил бува соқолини тутамлаб, сийпаб қўйди. У бир нимадан ғурурланганида шундай қиларди.— Ориф тоғангдан каттаси, инқилобчи эди. Ёш ўлиб кетди...

— Комила кўрқадиган хотинга ўхшамайди.

— Онаси далада бургутдай эркин ўсган. Қозоқ қизи эди. Буларнинг хонадонига нима кўп хотин-қиз кўп бўларди, аммо паранжи бўлган эмас...

Ҳозир буванинг гапга ҳафсаласи бор эди. Олимтой дарга ҳақидаги гап унинг кайфиятига жуда мос тушиб қолди. Кета-кетгунча, Самарқандга етгунча ҳикоя қилди.

Азизлар, одам сафарга чиққанда, эрмакка албатта биронта китобча ола кетади. Менинг одатим шунақа, сиз ҳам шундай бўлсангиз керак, деб ўйлайман. Бу ҳикоят сиз учун зора шунинг ўрнига ўтса.

ҲИКОЯТ

Тўнғичимни мадрасага бердим деб, Очил бува, ҳеч нарсадан хабари йўқ, керилиб юраверибди. Олим бўлса бир қозоқ савдогарнинг карвонига эргашиб Бухородан аллақачон кочиб кетган экан.

Очиғи, карвонга эмас, савдогарнинг қизига эргашиб қочган эди. Қизни у дастлаб наमत бозор ёнбошидаги карвонсаройда учратди. Олимдан икки ёшча катта, анордек тирсиллаган бу қиз қоп-қоп жун ортилган нортуянинг ёнида қўлига хивич ушлаб турарди. Иигитнинг кўзига ёлқиндек кўринди. Олим эркак кишига бундай очиқ тикилиб, чарақлаб жилмайиб турган қизни биринчи кўриши.

— Ай, мўлда жигит, неғиб турсинг?— деди қиз шўхлик билан, туянинг бўйнидан қучиб.

У қизил этик, қизил камзул кийган; манглайида, бўлик кўксига кумуш тангалар жиринг-жиринг қиларди. Олим ҳам энди ўн еттига қадам қўйган, сабза мўйлов, қора қош, келишган муллавачча эди. Улар бир-бирларининг кўз қарашларини дарров тушуна қолдилар.

— Сенинг отинг нима?— деди Олим ҳам бу очиқликдан дадилланиб.

— Базар куни келсенг айтамин...— деди қиз.

Олим бозор кўни ҳам, бегим куни ҳам келадиган бўлди. Зах мадраса ҳужраларининг зиқна ҳаётидан сўнг бу янги,

қайноқ, сирли, ёруғ ҳислар дунёси Олимни бутунлай ўзига тортиб кетди. Ёноқлари ёниб турган қозоқ қизидан бошқа нарса кўзига кўринмай қолди. Унинг оти Жамол эди. Муллавачча гапга баҳона топиб, бу арабча отнинг маъносини тушунтира кетди, исминг жисмингга монанд, деган маънода шама қилиб, дил пардасини ҳам сал қия очди. Қиз шўх, очиқ, сулув бўлишидан ташқари, жуда пишиқ отин ҳам чиқиб қолди. Шунинг учун ҳам биринчи кундан бошлаб суҳбатлари қовушиб, иккаласига ҳам бир умр тугамайдиганга ўхшаб кўринди.

Жамол қайтиб кетаётган куни шаҳардан анча узоқ чўлда отасининг карвонидагилар орасида Олимни кўриб, аввал бир оқариб, бир қизарди.

— Уйбаёв, деннинг совма...— деди-ю қинидан чиқиб кетаётган юрагини ушлаб, тескари қаради, ёшли кўзларини яширди.

Шундай қилиб, кўп ўтмай Олимжон Элекбой деган чорвачи савдогарга ичкүёв бўлиб, Кўкчатовда қолиб кетди. Бу ерда унинг оти Олимтой бўлиб қолди.

Элекбой ўзи оми бўлса ҳам, болаларини чўл одати бўйича ўз эркига қўйган, фақат билимли бўлишсин, ўз молларини ўзлари санаб, ўзлари орттирадиган бўлишсин, деб қайгурар эди. Олимтойга мадрасада ўқиган форсча, арабчасидан ҳам кўра Бухоро кўчаларида, бозорларида ўрганган русчаси кўпроқ иш бериб қолди. Кўп ўтмай янги шаҳардаги бошланғич мактабга муаллим бўлиб кирди, билимли рус, қозоқ йигитларидан дўст-эш орттирди.

Айниқса Омскдаги кадет корпусида ўқийдиган Валера деган дўсти ақли, билими, дилкашлиги билан унинг бутун вужудини қамраб олган эди. Бу дўстига уни ҳатто Жамол ҳам рашк қилиб, кеч келганида: «Кечаю кундуз ўшаникида қолиб кет! Ётиб қола қолмабсан-да?» деб ачитарди.

Ҳақиқатан ҳам Олимтой Валераникида баъзан ярим кечагача қолиб кетарди. Унинг отаси Владимир Яковлевич асл зоти дворянлардан, яқинда бу ерга гарнизон бошлиғи қилиб тайинланган чор офицери бўлса ҳам, онаси Юлия Николаевна Олимтойдек оддий муаллима эди. Бу уйда шаҳарнинг кўп билимли одамлари, музика, адабиётни севувчи тагли-зотли зиёлилари, Валера таътилга қайтган вақтларда эса ёшлар тўпланишар, сиёсат ҳақида, урушлар, шоирлар, подшолар, студент ғалаёнлари ҳақида тортишувлар бўлар, китоблар ўқилар, ҳатто меҳмонхонада спектакллар қўйилар эди. Буларнинг ҳаммасининг марказида Валера

турарди. Юлия Николаевна ўглини яхши кўрар, нима қилса ихтиёрига қўйиб берган эди. Олимтой унинг ўглини қанчалик яхши кўрганини бу оилада ўзига бўлган муносабатдан ҳам англаб олди. Шаҳарда энг билимли, камтар, соф кўнгилли муаллима, деб донги кетган бу меҳрибон аёл Олимтойга болаларнинг психологияси ҳақида гапирар, ўқитувчилик учун олган олтин медалини ўз ўғлига кўз-кўз қилгандек кўрсатиб фахрланар эди. У вақтда камдан-кам учрайдиган бу мукофот Валеранинг хонасидаги қора эман комод устига ёпилган яшил бахмал дастурхон қатида йилтиллаб ётарди. Дастурхон катта, комодга икки буклаб ёпилган, узун заррин попуклари полга теккудай осилиб, нурдай таралиб турарди.

Бу хонадон, ундаги одамлар, Валера ва унинг суҳбатлари Олимтой учун бир оламдек туюлса, уйга қайтганида у димиққан бир бурчакка кириб келгандек бўларди. Ховлидаги қора уйда Элекбойнинг бир-бириви зимдан кўролмайдиган дўстлари, қозоқ бойлари, рус савдогарлари тўпланиб, қимиз ичишар, шаҳарнинг казо-казоларига чоҳ қазиб, фисқи-фужур, ғийбат сўқишар. баъзан шаҳарнинг мартабали бойлари қатори Владимир Яковлевични ҳам ўзларининг ҳасад, мешчанлик шалтоғига булғашар эди. Айниқса Элекбойнинг ён қўшиниси, аспи жаллоб казак Гаврила Афанасьевич гарнизон бошлагини икки гапининг биринида тилга олиб, гоҳ унинг оқ қўлақоп кийганини, гоҳ сассиқ солдатлар билан қандай дўст тутинганини калака қилиб, ичаги узулгудай хир-хир кулар эди. Утовдагилар керилишиб, кекиришиб тарқалишганда Олимтой юзига тупук сачраган одамдек кўнгли ғаш, табиати тирриқ бўлиб, олам кўзига қоронғи кўриниб, кечалари билан ухламай чиқарди. Бу хонадонда унинг бирдан-бир илинжи Ҳамол эди, холос.

Ҳали тунги жимлик ҳукмрон. Фақат узоқдан, Капакўл қамишзорларида тоғнинг илк нуридан уйғонган макиён қирғовулнинг тоқатсиз қичқиритигина эшитилади. Қилчиқ сойнинг юзини безовта кўпириб турган қуюқ оқ туман қоплаган. Ғира-ширада янги кун тугилиб келаётир, туннинг сўнги сирлари этагини судраб қочмоқда...

Шу маҳал Қилчиқсойнинг бериги қирғоғида икки шарпа пайдо бўлди. Улар шаҳар томондан, аллақайси жин кўчадан чиқиб келишди, ғовлаб ётган жингил оралаб тошлоқ сўқмоқдан пастга тушишди. Соё ёқасида тўхтаб, бир ни-

мани гаплашишди-ю бир-бирларига эргашиб, яна пастга, сойнинг жар тагидан теран оқадиган жойига қараб кетишди. Улар бу ерда бегонадек аста-секин, қоқилиб-суришиб юришар, бир-бирларини суяшар эди. Олдингисининг қўлигида катта тугун, орқадагиси... орқадагиси хотин киши чоғи... Ажабо, ким бўлди булар, нима қилиб юришибди тунда, нима сир?..

Тонг ҳамон ғира-шира, тун бу сирни яшириб қолмоқчидек, кетишга шошмайди. Лекин уфқда осмон ёришиб уни қистайди; туман пардаси яна оқариб, сал кўтарилди, ҳарир тортди, сойнинг шовиллаши эшитила бошлади.

Икки шарпа тикка қиргоқ тепасида, ғовлаб ўсган ёввойи ўт-ўланга ниманидир ёйгач бирпас тикка туриб қолди, кейин қучоқлашдим, йиғлашдим — билиб бўлмайди. Эркаги яна бир нималар кўтариб келиб ўртага қўйди. Соё тошлари шарақлади. Тош? Бу нима, ибодатми, видолашувми? Ошиқларми, ўгрларми?

Саҳарлаб ҳовли этагида пайдо бўлган Гаврила Афанасьевич бу шарпаларни узоқдан кўриб, шошиб-пишиб чўқинди-да, югуриб бориб қўшнисини уйғотди. Элекбой ҳам оқ кўйлак, оқ иштонда, худди арвоҳдай, сийрак соқолини тутамлаб қора уйдан аланглаб чиқиб келди. Улар соё томонинг эски четанига бориб, кичитқон орқасига пусишди.

Сирли шарпалар ҳамон ивирсир эди. Уларнинг тугунлари яна ҳам катта бўлди, энди уни икковлаб кўтардилар. Кўтариб жарликка олиб бордилар.

Тонг ёришар, туман сийраклашар, соё шабадаси ёввойи ўлан исларини олиб келар эди. Элекбой билан Гаврила совуқдан қалтираб, четанга ёпинганча қиргоқдан кўз узмай туришибди. Бир маҳал сойнинг пайваст шовиллашини бузиб, сувга нимаингдир шалошлаб тушгани эшитилди. Элекбой, танаси жимирлаб кетиб, кўзини юмди. Лекин очиб қараса, шарпалар иккаласи ҳам жар тепасида турибди. Улар қўлларидаги тугунни ташлаган эдилар.

Элекбой билан Гаврила бир-бирларига қарадилар, елка қисидилар. Гаврила тўрва соқолига бармоғини туртиб чўқинар, бир қўли билан қичитқон ачитган думбасини қашир эди. Бу пайт кўзлари бақрайган Элекбой четанга маҳкамроқ ёпишди.

— Уйпирмай! Минау Володимир Якоблебиш эмесми?

— А? Жинни бўлдингми, қўшнни?

— Сўлғуй! Ўйбаёв! Жаниндаги аелиғуй!

Ҳақиқатан ҳам ўшалар эди. Улар жар тепасида бирпас туриб орқага қайтишди. Бировни кўмиб келаётгандек гамгин эдилар. Владимир Яковлевич пиджагини ечиб, Юлия Николаевнанинг елкасига ёпди, говлаган жингилини оралаб аста-секин сўқмоқдан чиқиб кела бошладилар.

Гаврила билан Элекбойнинг юзидаги қўрқув ўрнини мамнун жилмайиш эгаллади. Улар ҳамон қичитқон орасида букчайиб туриб тинмай кузатишар, кўзларида сирли синчковликнинг роҳати, бировни жиноят устида қўлга туширгандек қониқиш, мамнунлик аломати ўйнар эди. Ҳазилми, шаҳарнинг ҳарбий хўжайини, подшонинг қўйган амалдори, бориб турган бадавлат, обрўли дворяннинг қандайдир сирли бир ишдан воқиф бўлиш...

Аммо нима сир? Бу мартабали, кекса одамлар кечаси, бу ёввойи қирғоқда, ёлғиз, ўғридек аланглаб нима қилиб юришибди? Сувга нимани ташлашди, қаёқдан кўтариб келишди, нега? Бу ерда бир гап бор!

Элекбой билан Гаврила Афанасьевич, хазина топгандек, анчагача ўзларига келолмадилар. Уларни аллақандай ички бир қувонч гарангситиб қўйган эди.

— Нени тастади? — деди Элекбой қўрага қайтаётиб.

Гаврила ўзида қандайдир куч сезиб, қуруқшаган қафтларини бир-бирига тез-тез ишқарди. «Нени тастади» — Гаврила учун бунинг унча аҳамияти йўқ эди. Муҳими — кўриб қолди, таниб олди. Обрўли, қудратли бир одамнинг тилини қисадиган сир унинг қўлида. Бир куни иш бериб қолди бу қурол...

Уларнинг тонг совуғида шаррос терлаб, елпиниб, ҳаяжонда гаплашиб, илжайиб келаётганини ҳовли юзида Олимтой кўриб қолди. Тикилиб қаради-ю тушунолмай, елкасини қисди.

Шу кечаси шаҳарнинг ҳарбий ва маъмурий маҳкамларида чироқ ўчмади: кечга яқин кўчаларда, майдонларда, ҳовлиларда, ҳатто гарнизон баракларида ҳам даста-даста варақалар пайдо бўлган эди. Варақаларда айрим ҳарбий қисмлар, флот экипажлари қўзғолончи халқ томонига ўтаётгани айтилиб, полкларни ишчи биродарларга ўқ отмасликка чиқирилган, «Йўқолсин ҳокими мутлақ!» деб хитоб қилинган эди. Ҳали бу атрофда бундай ҳол юз берган эмас. Шаҳарда бутун полиция оёққа тургазилди. Туни билан ҳовлиларни тинтиб, томларга, симсочларга тармашиб юриб, варақаларни

йиғиб олишди. Саросимада хириллаб қолган полиция бошлиғи шалақ телефон дастасини ярим соатча айлантириб, гарнизон бошлиғини уйдан топтириб келди. У қўрқоқлигини ҳам, шафқатсизлигини ҳам ширин-шакар гаплари билан яшириб юрадиган, новча, озгин одам эди.

— Мана, ҳурматли Владимир Яковлевич, булар гарнизон ётоқхоналаридан йиғиб келинди. Безовта қилганим учун афв этасиз...

— Нима қилай? — деди Владимир Яковлевич бепарвороқ оёқ чалиштириб ўтириб. Мўйлови асабий қимирлаб турадиган бу «ширин сўз» нодонни у жинидан ҳам ёмон кўрарди, бугун эса ҳузурига ўзи бормай, полиция маҳкамасига чақиртириб келганига баттар хуноб.— Варақалар.. бу — сизнинг соҳангиз, жаноб ротмистр.

— Йўқ, азизим Владимир Яковлевич, мана булар сизнинг даргоҳингиздан топиб келинди. Демак, афв этасиз, полкарингизда фитначилар бўлса, бунинг сизга ҳам, азизим, ҳа, сизга дахли бор. Сиз бунинг нақадар хавфли эканлигини тушуниб етмаяпсиз. Мана, тарқатиб улгурмағиларини дасталанган ҳолича қўлга туширилди! — Полиция бошлиғи дасталаб боғланган варақаларни ердан олиб столга дўқиллатиб ташлар, ўзи ҳамон гапирар, мўйлови асабий қимирласа ҳам, «ҳурматли», «қадрли», «азизим» ларини қўймас эди. Владимир Яковлевич столдаги дасталарга қараб кўзини ололмай қолди, улар ҳаммаси бир хил калта-калта заррин ипак ип билан тағиб боғланган эди. «Марҳамат қилиб...» «Сиз билан бизнинг подшо ҳазратлари олдидаги бурчимиз...» «Гарнизонингизда...» «Мен бунинг тагига етмай қўймайман...» сингари узук-узук гаплар қулоғига кирар, аммо қаерда ўтирганини унутаязган эди. Заррин ипак иплар... кўзига таниш кўринган иплар уни лол қилиб қўйди.

— Менга беринг буларни, жаноб ротмистр,— деди Владимир Яковлевич ўзини тутиб олиб,— мен офицерлар орасида астойдил текшириш ўтказишим керак...— Ўрnidан туриб дасталарга қўл чўзган эди, ротмистр уни тўхтатди.

— Афв этасиз, қимматли Владимир Яковлевич, булар бизда қолади,— деди ер тагидан қараб.— Текширишни биз ўтказамиз, мана бу заррин попуқлар бизга фитнанинг уясини топиб беради!..— Ўзидан ўзи жуда мамнун ротмистр бу пайт Владимир Яковлевичнинг юзи оқариб кетганини пайқамади, у ўзи билан ўзи банд, ўз режаларига ўзи қойил эди. Гапида давом этди:— Ҳа, биз ўзимиз текширамиз, азиз Вла-

димир Яковлевич. Сиз эса гарнизонингиздаги аҳвол тўғри-
сида ёзма изоҳ берасиз.

— Ёзма изоҳ?! Сизгами? Мен сизга тобе эмасман, рот-
мистр. Ким билан гапашаётганингизни унутманг. Маҳка-
мангизни ҳурмат қилиб келиб ўтирибман, аммо мени тергов
қилишни ҳаёлингизга келтирманг!

У ўрнидан турди, ротмистр мўйловини ликиллашиб ўти-
раверди.

— Лекин аҳволингиз бундай кибру ҳавога монанд эмас,
азизим...

— Сизнинг аҳволингизга вой, ротмистр! Узингиз тал-
васада қалтираб ўтирибсиз. Менинг эса қўрқадиган жойим
йўқ. Яхши қолинг! — Владимир Яковлевич ҳарбийча честь
бериб, шарт бурилганча чиқиб кетди.

Чиқиб кетди-ю, бутун баданини совуқ тер босган, пеша-
насини ҳадеб сидириб артар, заррин ипак тасмалар кўз ўн-
гидан кетмасди. Бу ўша дастурхон попуқлари... Юлиянинг
сепи билан келган ўша бахмал дастурхоннинг попуқлари.
Бундай дастурхон шаҳарда бошқа ҳеч кимникида йўқ... Вла-
димир Яковлевич мушошада турган извошига чиқиб, ҳолсиз
гавдасини орқага ташлади.

— Пахом, қамчила.

Уйга келгач, дарров болаларнинг дарсхонасига кириб,
Юлия Николаевнани чақирди. Комод устидаги бахмал дас-
турхоннинг заррин попуқларини ушлаб кўриб, онда-сонда
қирқилган ипларини хотинига кўрсатди; воқеани батафсил
айтиб берди. Юлия Николаевнанинг ранги қув ўчиб, саро-
сима билан эрига қараб қолди.

— Валера?..

— Шубҳасиз...

— Энди нима қиламиз?

Владимир Яковлевич жавоб беролмади, у эшикдан дера-
зага асабий қадамлаб юрар, йўл-йўлакай ҳарбий мундирини
ечиб, камарини у ёққа, гимнастёркасини бу ёққа иргитар
эди.

— Ахир бу ҳалокат-ку, Володя, гапирсанг-чи,— дерди
Юлия Николаевна ёлвориб. Унинг чувак гавдаси яна ҳам
кичкина бўлиб қолди.— Болагинамнинг бутун ўқишлари
ҳам, келажаги ҳам...— У бирдан ўкириб йиғлаб юборди.

— Юлия, Юлия...— Владимир Яковлевич югуриб ке-
либ унинг бошини кўксига олди.— Уят бўлади, болалар
кириб қолиши бор, кўзингни арт.

— Ҳа, ҳа... Нима қиламиз, Володя, жонгипам?

— Биз уни бу хатарли йўлдан қайтармиз албатта. Валера ақлли бола, лекин... лекин у қўрқадиганлардан эмас, шуниси ёмон. Шундай бўлса ҳам биз уни бу йўлдан қайтарамиз. Юлия, амин бўл. Бу — кейин. Ҳозир бўлса... — Владимир Яковлевич этигини ҳам ечиб, апил-тапил фуқароча кийинди. Комод устидан нарсаларни йиғиштириб, дастурхонни сидириб олди, гижимлади:— Ҳозир мана буни дарров йўқотиш керак.

Юлия Николаевна гижимлаб оёқ остига ташланган катта, қимматбаҳо, қадрдон дастурхонига қараб, бутун ёшлиги, бутун умри гижимлаб ташлангандек, бўшашиб курсига ўтирди. Шунча йиллик тинч, осойишта ҳаётга зил кетган эди.

— Ҳа, ҳа... — деди Юлия Николаевна машъум бир фалокатни сезгандек. — Йўқотиш керак... Бутунлай йўқ қилиш керак.

Ярим кечадан сўнг, болалар ухлаганига ишонч ҳосил қилгач, улар тугунни қўлтиқлаб аста чиқдилар.

Қайтиб келганларида тонг отган эди. Совуқдан, намдан жунжикиб, ранги кўкариб, бирдан қариб қолган Юлия Николаевна ялонғоч комодни кўриб яна йиғлаб юборди. Уй ҳувиллаб қолгандек кўринди кўзига.

— Марҳума онамдан қолган биттаю битта ёдгорлик эди... Келинимга тутарман, деб ният қилган эдим, — деди у пичирлаб, ўксиб.

— Юлия! — деди Владимир Яковлевич норозилик билан. — Кўнгилчангликнинг вақти эмас ахир. Уғлининг боши омон бўлса, келинга совға топилар. Йиғлайверасанми! Мана мен, очигини айтаман, бир чеккаси, фахрланаяпман: шундай довжорак, мустақил бўлибди, шайтон.

— Ҳа, ҳа, Володя... — деди хотини ёшли мовий кўзлари билан ялингандек тикилиб, — лекин уни қутқазиш керак, жон Володя, қутқаз уни бу ҳалокатли йўлдан!

Владимир Яковлевич хотинининг бошини кўксига олиб, ёш болани эркалагандек сочини силеди. Улар кундалик ишларига киришмоқчи бўлдилар. Болалар турди, ҳовлида, ошхонада хизматкорлар пайдо бўлди. Уйқусизликдан, ҳаяжонлардан толиққан Юлия Николаевна ҳеч нарса юз бермагандек бепарво бўлишга уринар, бир жойда ўтириб туришдан ҳам қўрқар эди. Туман кўтарилиб, қуёш чарақлаши билан, хушчақчақ ҳуштак чалиб кўчага чиқиб кетган Валериан уни бир оз тинчитди: ўша-ўша Валера,

ҳамма ўсмирлардай шўх, зийрак, қувноқ; унда на сердиққат ўйчанлик, на фанатизм, на сектантликдан дарак бор. Юлия Николаевна «революционер» деганда негадир аввал мана шу хусусиятларни кўз олдига келтирар эди. Валера бўлса... йўқ, Валера бола. Уни отаси ўз измига олади, албатта олади.

Тушга яқин Валера билан Олимтой югуриб кириб келишди. Кўчаларда полиция отрядларининг изғиб юриши, шаҳарда бошланган тинтувлар, қамоққа олишлар улар учун янгилик эмас, кутилган ҳол эди. Лекин... лекин уларнинг югуришдан қизариб кетган юзларида саросима асари йўқ эмас эди. Ҳовлидан ўтгунча бепарвороқ бўлишга уриниб, зинада, айвонда, залда ҳаммага аввалгидек одоб ва сиполик билан салом беришди-ю, Валеранинг дарсхонасига етар-етмас бирдан дукур-дукур югуриб, ҳовлиқиб кириб кетишди.

Кириб ялонғоч комод олдида тўхташди. Бир-бирларига тикилишди. Валера югуриб бориб хизматкорлар хонасини айланиб, сўраб чиқди:

— Бугун бизникига ҳеч ким келдими?

— Йўқ.

— Ҳеч ким келгани йўқ.

Валера дарсхонага қайтиб келди-да, Олимтойнинг елкасига қўл ташлаб, деразага ўйчан қаради:

— Дадам.

— Владимир Яковлевич! Қаёқдан биласан?

— Гарнизон. Ип билан танғилган варақалар казармадан топтириб келинган.

— Демак, Владимир Яковлевич...

— Жим. Ҳали ҳеч нарса маълум эмас. Лекин из яширилган, бу аниқ. — Валера ялонғоч комодни кўрсатди.

Улар қайтиб чиққанларида меҳмонхона остонасида Владимир Яковлевичга дуч келишди.

— Салом, йигитлар, — деди у тетик. У Олимтойга қаради, лекин кўз ўнгиди ўғли: қуюқ қора сочли, узунроқ юзли, манглайи кенг, ияги бақувват, олтин поғони билан тугмалари ялтираган кадет мундири тик қоматига ёпишиб тушган Валера отасига осойишта, дадил қараб турарди.

— Салом, Владимир Яковлевич! — жавоб берди Олимтой ҳам ўзини дадил тутиб.

Орада айтиладиган гап кўп эди. Владимир Яковлевич, чор амалдори, уларнинг подшога қарши фитнасини қўлламоқчи эмас, аксинча, бу ишларидан қаттиқ порози, фақат

ёш умрлари хазон бўлмасин, дебгина, қўпол хатоларини ўзларига билдирмай тузатди, уларга қарши бирдан-бир хавфли далилни сувга оқизиб қайтди, ammo бу деган сўз...

Хуллас, гап кўп. Бироқ Владимир Яковлевич буларни гапириш ўрнига икки оғиз аҳамиятсиз ҳазил гап билан ўтиб кетди. Ешлар ҳам ҳеч нарса демадилар. Икки томон ҳам ҳамма гапни тушуниб турди-ю, керак гап айтилмади. Айтилмаган гап орада сир бўлиб қолди. Бу сир эса уларни беихтиёр иттифоқдош қилиб қўйган эди...

Полиция умид узди шекилли, шаҳарда тинтувлар ҳам, қамашлар ҳам камайди, ота-онанинг болалар тақдири учун бўлган таҳликаси ҳам аста-секин сўна борди. Валеранинг дарсхонасида илгаригидек суҳбатлар давом этди.

Бир кун Валера Олимтойни «Ғалати китоб кўрсатаман», деб бошлаб келди.

— «Граф Л. Н. Толстой». «Николай таёқ», — деб ҳижжалаб ўқиди Олимтой сарғайиб, титилиб кетган китобчани икки қўлаб тутиб.— Николай? Қайси Николай?

— Ўзи! — деди Валера кўрсаткич бармогини шифтга қадаб.

— Ҳозиргисими?

— Йўқ, аввалгиси. Лекин барибир эмасми?

— Таёқ?! Хи-хи-хи... Ҳа, барибир, Таёқ-а? Хи-хи-хи...

— Олимтой қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.— Таёқ! Вой графи тушмагур-эй!

— Менга бер, йиртасан,— деди Валера китобни олиб,— бу менга қимматга тушган.

— Неча пулга олгансан?

— Пулга сотадими буни, ўзбекнинг афандиси! Кадет корпусида олтинчи синфга ўн икки балл билан ўтишим керак эди. Буни тўшак ичидан топиб олиб, баҳомни етти балга туширишди. Энди билдингми баҳосини?

— Буни қандай қилиб тагин қўлга туширдинг?

— Синф раҳбарининг кабинетидан ўғирладим, «Сен қандай журъат қилдинг сўроқсиз кириб олишга!» деб дўқ қилиб келган эди, «Сиз мендан қандай олган бўлсангиз, мен ҳам сиздан шундай олдим, ора очик», дедим.

— Шу билан ора очикмисизлар?

— Ҳа, ҳозиргача.

Олимтой китоб варақласа ҳам, кофе ичса ёки Валеранинг фортепьяно машқини тингласа ҳам ҳамон дўстини ўйларди.

— Менга қара, Валер, агар сенга қалқон бўлиб турган дворян отанг бўлмаса, шу ишларни қилармидинг, ёки қўрқармидинг? Очигини айт.

— Сен-чи? Сенинг отанг дворян эмас-ку?

— Мен нима қилибман? Мен сенга эргашиб юрибман, холос.

— Демак сен мендан кўра довурақроқсан.

— Мен нодонман. Мен тушунмайман... — деди Олимптой.

— Нимага тушунмайсан?

— Мана, сенга, масалан. Кечаги хатарли ишдан сен ҳеч нарса ютганинг йўқ. Лекин шуни қилганимизга хурсандсан. Сенга эргашиб мен ҳам. Нега? Борди-ю фалокат юз берса нима бўларди? Сен нимага бағишлагансан ҳаётингни? Кўрдингми қанча савол?

— Менда савол йўқ деб ўйлайсанми? Лекин биламанки, агар жон-дилнингдан яхши кўрган бир ишинг бўлмаса, ўзингдан, ўз ҳаётингдан каттароқ, сенинг қувончларингдан, ғам-кулфатларингдан юксакроқ бир ниятинг бўлмаса, яшашингдан маъно йўқ. Бундай ният йўлида енгилиш ҳам қатъиятингни оширади, холос...

Бундай суҳбатлар давом этган сари ота-она кўнглида гулгула ортар, лекин улар ўғилларининг уйдан кам чиқаётганини кўриб хурсанд бўлишар эди. Яқинда таътили ҳам тугайди, Омскка жўнар, ўқишлар билан бўлиб тинчиб кетар.

Аммо Валера бир кун дадасидан яна гарнизондаги офицерлар кутубхонасига кириш учун Олимптой иккаласига ижозатнома ёзиб беришни сўраб қолди.

— Кутубхона ёпиқ, — деб ёлгон гапирди Владимир Яковлевич. Ёлгон бўлиб, унча ёлгон эмас, яқиндаги воқеалардан кейин цензура китобларни қайта рўйхатдан ўтказиши керак, аммо ҳозирча кутубхона очик эди.

— Бўлмаса мана буни Сорокинга бериб қўя оласизми, дада? — деб илтимос қилди Валера бир китоб узатиб.

— Сорокин?

— Ҳа, прапоршчик Сорокинга.

— Бу нима?

— «Инжил». У «Инжил» нашрларининг коллекциясини тўплар экан, сўраган эди. Омскдан олиб келдим, жуда ноёб нусха.

Китоб чиндан ҳам «Инжил» эди.

— Хўп, — деди Владимир Яковлевич. «Хўп» деди-ю

Ўзи бунинг «ноёб нусха» лигидан шубҳаланди. Кечаси шубҳасини хотинига айтган эди, яна таъна эшитди.

— Гаплашмадинг у билан, Володя. «Бу йўлдан қайтараман» деган эдинг, уриниб ҳам кўрмайсан Қутқаз, Володя. бир умрга армонда қоламиз...

— «Қутқаз!» дейсан, бу айтишга осон...— деб кўрпанинг ичида тўнғилади Владимир Яковлевич.— У ёлғиз ўзи бўлса экан. Менингча, булар — юзлаб. Балки минглабдир...

Ўғилнинг таътили тугаб, Омскка қайтиб кетганидан кейин уйқусиз тунлар камайиб, ота-она энди сал ўзига келганда, гарнизонда Валеранинг изи чиқиб қолди. Сорокиннинг полкидаги галаёнларни яшириш учун Владимир Яковлевич катта бошини кичик қилиб, прапоршчикни ўз ҳимоясига олишга мажбур бўлди. Кейин уни киши билмас истеъфога чиқариб қутулди.

Валера отасига анча-мунча ташвиш орттириб кетган эди. Владимир Яковлевич чор амалдори бўла туриб, подшога қарши курашга бейхотиёр бош қўшаётганидан, иш тобора чуқурлашиб, ўзининг икки юзламаларча ишлай бошлаганидан дарғазиб эди. Отасидан порозилик хатларини олавергандэн кейин, Валера бир куни қутилмаганда бир сариқ қизни етаклаб қайтиб келди.

— Мана, дада, қайлигим.

— Катерина,— қиз тиззасини букиб саломлашди.

— Гимназияда ўқиган. Биз турмуш қурадиган бўлдик,— деб тинмай гапириб кетди Валера,— бир қўра қилиб берасиз, чўчқа боқамиз, батрак ёллаймиз, товуқ, ўрдак...

Бу қутилмаган бачкана гаплардан гаранг бўлган Владимир Яковлевич ҳеч нарса деймай қолди. Бош силкиб «ҳа-ҳа», «хўп-хўп» деди-ю қулоқларига ишониб-ишонмай чиқиб кетди. Хотинига гапириб берди. Юлия Николаевна бу режаларни маъқуллаб, «Эси кирибди боламнинг, қуйилипти, худога шукур!» деб атрофида гиргиттон бўлаверган эди, эри «Бас қил! Жаврама!» деб столи мушгади.

Бу унинг Юлия Николаевнага умрида биринчи марта қаттиқ гапириши эди. Ўзи ҳам хафа бўлиб кетди. Ўғли шунақа одамми? Илгариги Валера қаёқда-ю бу қаёқда! Наҳотки ёзган хатлари шунга ундатан бўлса «Қайлигим...» эмиш. Бунақа одамнинг боридан йўғи яхши эмасми?

Шуни деб қалтис таваккалларга бориб, жон чекиб юриб-
димми? Йўқ, бу ерда бир гап бор! Валериан бундай ўзга-
риши мумкин эмас. Ё мана бу қиз... таъсир қилдими?
Гимназистка...

Владимир Яковлевич кечаси билан хонасида у ёқдан-
бу ёққа юриб чиқди. Дилидаги илашқоқ гашликни тарқа-
тадиган бирон фикр келмасди хаёлига. Тонгга яқин боши
зилдай бўлиб, ҳолсиз гавдасини энди креслога ташлаган
эди, эшик гийқ этиб очилди.

— Владимир Яковлевич...

Қараса қаршисида ҳалиги гимназистка турибди. Оёғи-
да шиппак, кундузгидан бошқачароқ... «Валериандан ёши
катта» деган фикр ўтди отанинг кўнглидан.

— Мен билиб турибман, бу кеча ухламадингиз, — деди
қиз. — Валерианнинг кечаги гапига ухлаёлмадингиз. Мен
сизни, худди шундайдирсиз, деб ўйлаган эдим. Чиндан
ҳам сиз билан мен билган ҳақиқий Валерианни йўқотиш
катта фожна бўларди.

— Мен тушунмадим. Сизга нима керак?

— У менга хатларингизни кўрсатди, Владимир Яков-
левич. Мен унинг дўстиман. Биласизми Валериан ким?

Владимир Яковлевич ўрнидан турди. У севинишни
ҳам, хафа бўлишни ҳам билмасди. Лекин кечаги гап шун-
чаки бир синов эканини пайқаб кўнгли ёришгандек бўлди.

— У — революционер, Владимир Яковлевич. Мана бу-
ни ўқинг. — «Келин» кичкина бир газета парчасини узатди.

Газетада революциянинг ҳайратда қоларли тезлик
билан ривожланаётгани айтилиб, «Ёшларга таянинг, жан-
ноблар!» деб хитоб қилинар эди. Кейин, мисол тариқасида,
Омск яқинидаги ўрмонда бўлган темир йўлчилар митинг-
ида бир ёш йигитнинг қонли якшанба ҳақида жуда эҳти-
росли нуқт сўзлагани айтилган эди.

— Уша йигит бизнинг Валериан! — деди «гимназистка».

— Бу қандай газета?

— Бу бизнинг яширин газетамиз.

— «Биз» деганингиз ким?

— Россия социал-демократлари. Сиз ҳали Валериан
ҳақидаги бу гапни ким ёзган деб сўрамадингиз?

— Бунинг аҳамияти борми?

— Бор. Буни Ленин ёзган!

Владимир Яковлевич ўрнидан турганда столдаги шам
липиллаб сўнаёзди. Тун жуда тинч, бутун хонадон сукут-
га чўккан, тиқ этган шарпа эшитилмас эди.

— Ленин?— деб сўради Владимир Яковлевич ярим товуш билан, гўё бу сўз портлаб кетадигандек.

— Ҳа.

— Буюк одам Ленин. Мен чор амалдориман, революциядан узоқ... Аммо Ленинни ҳурмат қиламан.

— Шу буюк одам ўғлингизни тилга олганига хурсандмисиз?

— Бу Валерианнинг тақдири. Катта тақдир... Сиз чиндан ҳам унинг кайлигимисиз?

— Йўқ, Владимир Яковлевич,— қиз қизармади ҳам, ўнғайсизланмади ҳам.— Валериан Петербургда жўнаши керак.

— Қачон?

— Эртага.

— Екатерина!— Ота қизга интилди, елкаларидан ушлаб кўзига қаради. Шам шуъласида бу сирли, довурак қиз бирдан унга ўз қизидай яқин туюлиб кетди.— Отангизнинг оти нима?

— Анисимовна.

— Екатерина Анисимовна, бу унга жуда ҳам хавфлими?

— У ҳарбий медицина академиясига қабул қилинган. Уқишга кетяпти, Владимир Яковлевич.

— Уқишга... Ҳозир Петербургнинг нима эканини биламан. Сиз мендан шунга рухсат олгани келганмисиз?

«Гимназистика» ҳа дегандек бош эгиб, жавоб кутмасдан чиқиб кетди.

Эртасига эру хотин ювиниб-тараниб, ўғилларининг олдига чиқишди Валериан Катерина билан гаплашиб ўтирган эди. Ўрнидан турди, «кечаги спектакль учун» узр сўради. Владимир Яковлевич кеча келган ўғли билан энди кўришадигандек, унинг яна ҳам бақувват бўлиб кетган гавдасини бағрига босди.

— Валериан, қандай йўл танласанг ҳам, сен бизнинг ўғлимизсан, биз сени яхши кўрамиз,— деди Владимир Яковлевич. Юлия Николаевна қичқириб йиғлаб юборди.

Лекин ўғли уни суяб, юпатгандан кейин бир оз тинчланди. Валериан улар кўзида бирдан салобатли, обрўли одам бўлиб қолгандек эди.

— Сорокин полкларини нима қиламан. Валериан?— деб сўради отаси жиддий. Валера бахтиёр эди. «Полклар!...» улар ҳозир битта эмас, кўп...

— Виждонингиз амр этган томонга бошлайверасиз, дада,— деди Валериан.

Бу кун оилаларида «Фотиҳа куни» деб ном олди. Шу куни Валериан «Сариқ қиз» билан бирга Петербургга жўнаб кетди. Уларни Омсккача Олимтой кузатиб борди. Йўлда ёшлар бора-боргунча ота-оналари ҳақида гаплашдилар. Валериан дадаси билан ойнисининг қандоқ қилиб дастурхонга тош тугиб кечаси Қилчиқсойга элтиб ташлаганларини кула-кула ҳикоя қилди.

Уша тонгда ҳовли этагидан ҳовлиқиб чиқиб келган Гаврила билан Элекбой Олимтойнинг кўз олдидан ялт этиб ўтди-ю, лекин поездда у бу ҳақда сўз очмади.

— Яхши дастурхон эди,— деди Валера ҳазиллашиб.

— Менда унинг попуғидан бор,— деди Олимтой,— бир даста варақа билан эсдаликка яшириб қўйганман!

— Эсдалик эмиш-а, ўзбекнинг афандиси! Уни дарров ёқиб юбор. Реакция энди қутуради,— деди Валериан.

У Омскда хайрлашаётиб ҳам Олимтойга яна шуни уқтирди.

Кўп ўтмай, ҳақиқатан ҳам, қама-қама, таъқиб, тинтувлар авж олиб кетди. Эски ишлар, бир вақтлардаги шубҳалар, шу жумладан, «дастурхон попуқлари» масаласи ҳам бошқатдан кўзга башлади. Бошқа хонадонлар қатори Владимир Яковлевичникига ҳам тинтув келиб кетди. Унинг «хурматини қилиб» тинтувни ротмистрнинг ўзи бошқарди. Кейинги ойларда кўп имтиёз ва қўшимча ҳуқуқларга эга бўлган полиция бошлиғи ширин сўзларини ҳамон ташламаган, бу сўзлар кўпроқ кесатиқ бўлиб эшитилар эди.

— Шунчаки кўп қатори, расмият учун, азизим...— деб юриб у бутун хоналарни алғов-далғов қилиб кетди. Ҳеч нарса тополмади — икки кун аввал бу ерга Олимтой келиб, «профилактика» қилиб кетган эди. Умуман Олимтой ҳамма нарсадан хабардор, айниқса Омскдан қайтганидан кейин, полициянинг кундалик режаларигача олдиндан биладиган бўлиб қолган эди. У ротмистрнинг бир йилдан бери ўша попуқка осилиб, подшоликнинг мукофотини олиш дардида юрганини ҳам биларди. Владимир Яковлевич оиласига соя туширмаслик кераклигини ҳам биларди, чунки бу оила Валериан билан, Валериан эса марказ би-

дан боғлиқ. Шуларни ўйлаб, Олимтой аввало қўшинлари Гаврила Афанасьевич билан қайнатаси Элекбойни кўз тагига олди. Бир-бирларини ҳам, Владимир Яковлевич сингари мартабали ҳамшаҳарларини ҳам доимо чоғга итариш пайида юрган бу ичи қора мешчанлар шундай ғалаёғли кунларда пайтдан фойдаланмасликлари мумкин эмас эди.

Ҳақиқатан ҳам Олимтой ўйлаганча бўлди.

Гаврила билан Элекбой қора уйда қимиз ичиб кечалари билан узоқ маслаҳатлашгандан кейин, бир куни етаклашиб полиция маҳкамасига кетдилар. Улар меҳмонга отлангандек энг яхши кийимларини, Гаврила қундуз ёқали туинини, Элекбой бўлса тулки тумоғини кийиб олгач эди. Аввал, «Нима деймиз, ёлғон-яшиқ қўшамизми, суюнчисига нима сўраймиз, қайси эшикдан қандай кириб борамиз», деб маҳкама атрофида анчагача айланишди. Кейин таваккал қилиб кириб боришди.

— Фўқоранинг осойиши, ҳузур-ҳаловатимизнинг посбони, жаноб ротмистр, фақирона дуойи саломларимизни қабул қилгайсиз!— деди Гаврила Афанасьевич остонада эгилиб қўлидаги телпагини полга тегизаркан. Ротмистр унинг пахмоқ сочи орасида йилтиллаган ёргоқ бошидан жирканиб, афтини буруштирди-ю, ёнидаги Элекбойга кўзи тушди. Элекбой сийрак соқолини тутамлаб, эриб кетгудек илжайиб турарди.

— О! Сен Элекбойсан-ку?— деди ротмистр қувониб.— Мен ҳозир сенга одам юбормоқчи эдим, ўз оёғинг билан келибсан.— Столдаги кўнгироқчани жиринглатиб, эшикдан кирган икки миршабга имо қилди. миршаблар оғзини очиб қотиб турган Элекбойнинг қўлига кишан солдилар.

— Мен... биз, мирзам...

— Сарт муаллим сенинг кўбнингми?— сўради ротмистр.

— Ҳ-ҳ-ҳа, ҳа.

— У бизнинг ҳузуримизга ўзи келиб иқдор бўлди. Мана!— полиция бошлиғи заррин дастурхон попуги билан танғилган бир даста варақани икки қўлида тилладай салмоқлаб кўрсатди.— Ҳаммасини ўзим қилганман, деяпти. Бир ўзи қилган бўлиши мумкин эмас. Мана, масалан, сен уни Бухородан олиб келиб, уйингда яширгансан. Мана буни ҳам ўтов керагасига тикиб сақдагансанлар.— ротмистр варақа дастасини яна салмоқлади. У омадидан

ўзида йўқ мамнун эди. Уринишлари бекор кетмади: мана далил, мана фитначи! Энди унинг юзи ёруғ.

— Олиб чиқинг!— деди у.

Элекбой у ёқ-бу ёғига аланглаб икки ёнида икки миршабни кўрди, холос. Қўшниси Гаврила аллақачон гойиб бўлган эди. Қачон сирғилиб чиқиб кетди, ҳеч ким билмайди.

Очил бува билан Азимжон қулоқлари битиб Самарқанд аэропортига қўнганларида кун найзага келиб, ложувард минораларнинг сояси калтагина бўлиб қолган эди. Шунинг учун улар шаҳарни ҳам томоша қилмасдан аэропортдан тўғри автовокзалга келиб, Шодасойга борадиган автобусни суриштирдилар. Тоғ этакларига жойлашган кичкинагина янги кон шаҳарчаси бу ердан неча километр эканлигини ҳеч ким айтиб беролмайди-ю, лекин «Автобус бугун етиб боради», дейишди. Меҳмонлар апил-тапил чой ичиб, биттадан нони пўлотийни белбоққа тугишгач, билет кассасига бориб навбатга туришди.

Автобус тиқилинч эмас, курсилар юмшоқ, деразадан сойлар, кўприклар, колхоз номлари ёзилган арк-дарвозалар, пионер лагерлари, подалар, аллақандай қизил тупроқли қияликлар лип-лип этиб ўта бошлади.

— Бува, Олимтой тоғам, кейин турмада ўлдими?— деб сўради Азимжон.

— Йўқ, лекин ўшандан кейин ўн-ўн беш йил умри овахтада, сургунда ўтди. Фақат инқилобдан кейингина Хоразмдан Чоржўйга кема ҳайдаб. Олимтой дарға деган ном чиқарди. Комила бир яшарлигида уни Амуда Хоразмдан ўқишга кетаётган йигирматача ёш-яланг билан бирга босмачилар чавақлаб кетишди.

Азимжон, бу воқеа ҳозиргина бўлиб ўтгандек, кўнгли бузилиб, анчагача индамай борди.

— Шериги-чи, Валериан, у тирикми?

— Йўқ. Дарвоқе, сен Куйбишев деганни эшитганми-сан?

— Ҳа,— деди Азимжон,— уруш вақтида радиода бу шаҳарни кўп гапиришар эди. Москва ўрнига бир оз вақт пойтахт ҳам бўлди шекилли.

— Ҳа, балли. Волга бўйида. Бу шаҳар ўша Валерианнинг исмига қўйилган. Валериан Куйбишев. Лениннинг қиёматлик дўсти, сафдоши.

Азимжон қўёшни, кенг оламни кўришга шошилгандек деразага қаради. Автобус тоғ водийсига кириб бормоқда эди. Бугдойи ўриб олинган сап-сарик қирлар тугаб, узоқда қорайиб кўринган ҳайбатли тоғлар тез яқинлаша бошлади. Улар чўққидаги қора булутлар билан бирга бостириб келар, олдиндаги асфальт йўл эса буралиб-буралиб бориб, салқин ёмғир ҳиди келиб турган унғурларга кириб йўқолар эди.

— Нималарни ўйлаб қолдинг, бўтам?

— Россияда ҳамма нарса келиб Ленинга боғланади, шунини ўйлаяпман, бува,— деди Азимжон,— ҳатто мана бизнинг хонаданзимиз ҳам...

— Ленин бизнинг қисматимиз-да.

Азимжон бобосига ёндан қаради. Ёруғ дераза олдида, узоқдаги шафақ қаршисида Очил буванинг серсоқол, кенг пешанали, кекса қиёфаси худди қадимий бир ҳайкалдай бўлиб кўринди. «Бобомга агар ҳайкал қўйилса, Жабайниқидан ҳам ҳайбатлироқ бўлиб чиқарди...» деб ўйлади Азимжон.

Тоғ оралиғига қиш эрта келади. Бу ерда ҳозир кеч куз. Табиат сўлмоқда. Ён бағирлардаги қовжираган ўтлоқлар ёмғирдан қорайиб, жилға излари билан тилкалашиб кетган. Яккам-дуккам буталарнинг қизариб сарғайган сийрак барглари зўрға илиниб, қалтираб турибди. Булут орқасига юмалаган қирмизи офтоб ҳам ёниб тугамоқда. Тоғлар, булутли осмон, совуқ унғурлар ҳам тобора қорайиб, яқинлашиб келарди. Бу ўйчан, тинч ўлиш эди, вақтнинг ўлиши, кузнинг, куннинг, дарахтларнинг ўлиши...

— Бува, ўлим ҳеч кўз олдингизга келганми?— деди Азимжон.

— Ҳа.

— Қўрқмайсизми?

— Нега қўрқмас эканман! Қўрққан пайтларим бўлган. Сендайлигимда баъзан чунон ваҳима босардики... Лекин ўлимда ўлим бор экан, болам. Яшайдан мурод — ўша ваҳимани енгиш...

— Қандай қилиб?

Бобо узоқ умрини, беҳисоб уруғ-аймоғи, оиласини ўйларди.

— Агар қарилик бирдан бостириб келса борми, болам,— деб салмоқлаб гапирди у,— бу жуда катта кулфат бўларди одамга. Шукурки, у кўп эҳтиёткор, секин-аста,

билдирмасдан етиб келади. Раҳмат унга бу меҳрибонлиги учун. У етиб келгунча мен кўп нарсани тушуниб олдим. Улимни ҳам...

— Улимни ҳам.

— Ҳа. Гап шундаки, улим остонасида одамнинг виждони сергаклашади. Худди наштаардай ўткир бўлиб қолади. Виждонингнинг садоси бутун дунёнинг овозига қўшилади...

— Қ-қандай қилиб? — пешанасини тириштирди Азимжон.

— Мана сендайлигимда ўлим мендан ҳали жуда узоқ эди, лекин мен ундан қўрқардим. Чоллар: «Ҳеч ким бу дунёга устун бўлмайди» деса, уларнинг бу соқуққонлигидан бутун вужудим қалтираб кетарди: «Нега? Ҳамма ўлади, мен ҳам... Мен ўлиб кетаману, менсиз яна баҳор келиб, менсиз яна боғлар гуллайверадими! Мен ўлиб кетаману, менсиз бу ўтлоқлар, бу гуллар атрини бурқитиб, шабадада тебраниб яшнайверадими! Бу тоғлар мангу савлат тўкиб тураверадими! Тонглар отади, сойлар шарақлаб оқади, қизлар қаҳ-қаҳ уриб кулади, менсиз, менсиз! Бари менсиз! Бу қанақа адолатсизлик!» Баъзан шайтон гулувига қулоқ солиб, бир фалокат юз берса-ю оламда мендан кейин ҳеч нарса қолмаса, балки ўлим бу қадар аламли бўлмасди, дердим ичимда.

— Улгандан кейин ҳеч нарса қолмайди...— деди Азимжон, деразага қараб,— бойлик ҳам, табиат ҳам, одамлар ҳам, ҳеч нарса, ҳеч нарса... ўйлаш ҳам, кулиш ҳам, билиш ҳам керак эмас... Утмиш, келажак, ҳаммаси мутлақо маъносиз бўлиб қолади.

— Йўқ, болам, маъносиз бўлиб қолмайди. Мана, йиллар ўтиб дилимдаги ўша таҳлика аста-секин ўча бошлади. Ҳозир мен ўлимга у вақтдагидан кўра анча яқинман, балки остонасида турибман, аммо ундан қўрқаётганим йўқ. Нега?

— Нега?

— Чунки ҳозир мен бўм-бўш кўзадай бир нарсаман. Ичимдаги ҳамма яхшилик, бутун кучим, фазилатларим, ўйим, феълим, меҳрим ҳароратим — ҳаммаси атрофимдаги одамларга ўтиб кетди. Бутун умринг болаларингнинг, невараню эвараларингнинг умрига, қилган ишларингга сингишиб қоларкан. Мен одамларга, болаларимга, қилган ишларимга батамом ўтиб бўлдим. Лекин армоним йўқ эмас, болам.

— Беармон одам...

— Қариликда одам кўпроқ хотиралари билан яшайди. Келажак йўқ. Баъзан ёлғиз хотиралар билан қоласан. Борди-ю хотираларинг ҳам арзигулик бўлмаса-чи! Борди-ю ўтган дамларингни эслашга номус қилсанг-чи — бу жуда оғир, болам, бу кексалик эмас, бу зим-зиё, зулмат! Менинг ёруғ хотираларим кўп, лекин беармон одам эмасман. Хали болаларимга берадиган жиндек юрак кўйрим бор. Улар кўп, мен биттаман. Бири яқин, бири кўздан узоқ. Бири жўжабирдай жон, бири ёлғиз. Мана Акбарали, сенга холавачча бўлади. Янглишмасам, етти йил бўлди кўрмаганимга... Етим нарса эди!

Бу водийда куз осмони ҳар нафасда ўзгариб тураркан. Тепароққа чиққан қуёш чарақлаб кўринди. Тоғнинг подалар ўрмалаган кунгай бағрида парча-парча булут кўланкалари сузиб юрарди. Уфқда пастак бир чўққига қўнган кечки офтоб юпқа булутларга олтин тигларини санчиб, уларни заррин, шаффоф қилиб кўрсатар эди. Автобус сойликлар бўйлаган асфальтдан югуриб, ҳадемай арчазор дарага кириб борди. Бу ер соя-салқин, қуёш кўринмас, осмон ёруғ бўлса ҳам, пастда оқшом қоронғиси, ғира-шира босиб келмоқда эди.

Ана, тоғ оралиғидаги ясси қирларда кичкинагина кон шахарчаси. Тикка жар тагида тош юмалатиб шовиллаганча Шодасой оқади, нариги соҳилидаги яланғоч теракларда қарға галалари қишни чорлаб тинмай қағиллайди.

Очил бува етти йил аввал келганида бу жой жилга бўйидаги қадимий қурама бир қишлоғу ёнига янги солинган бир нечта узун-узун, пастак бараклардангина иборат эди. Ҳозир кўркам шахарча бўлиб кетибди, икки-уч қаватли тош уйлар узоқдан оқариб кўринади. Кўчалар тикка тоғни қирқиб аллақаяқларга чиқиб кетган кенг асфальт йўлларга туташ, — тунука томларда телевизор антенналари...

Меҳмонлар етиб боргунча қоронғи тушди, кўчаларда қизғин хира чироқлар ёнди.

Автобус айланиб юриб, шахарчанинг нотаниш бир жойига бориб тўхтади. Йўловчилар дарров тарқаб кетди. Очил бува уст-бошини, телпагини қоқиб, хуржунини елкасига олгач, Акбаралининг кўчасини мўлжаллаб йўл бошлади-ю, анча йўл босгандан кейин даб-дурустдан адашиб юрганлари маълум бўлди.

— Шаҳар ўзгариб кетибди... ГЭС маҳалласи дейиларди,— деб ўзини оқлашга урунди Очил бува.

Кўчалар камқатнов. Ишчи шаҳарчаси барвақт оромга толган эди. Бировни тўхтатиб «ГЭС маҳалласи»ни сўраганларида у киши шаҳарнинг бутунлай бошқа бир чеккасини кўрсатди. Ноганиш кўчалардан айланиб, майдонларни тикка кесиб, у ерга етиб боргунларича тун ярим бўлай деб қолди. Деразаларда чироқ йўқ, онда-сонда кўча фонарлари қизариб ёнар, бирон кимса кўринмас эди.

Очил бува бирдан тезлаб кетди — у таниш кўчадан чиқиб қолганини пайқади, «Кўзим ўтқир ҳали, эсим жойида!» деб мақтана бошлади. Юқини елкасига кўтарган Азимжон зўрға етиб юрарди.

Бир маҳал Очил бува қоронғида ариқдан сакраб бир деразани тақиллата бошлади. «Шу экан-да», деди Азимжон ичида севиниб. Уй пештоқи пухта ганчланган, учта катта деразаси кўча томонда, тарновлари ҳам, кўча вишиги ҳам қизилга бўялган... Лекин ичкаридан ҳеч ким жавоб бермади. Очил бува яна қаттиқроқ тақиллатди.

— Шуми ўзи?

— Ҳа, шу. Мен бировнинг эшигини билмай тақиллаганман, болам.— Яна тақиллатди.— Кончилар шунақа қаттиқ ухлайди ўзи.

— Ҳой, ким керак сизларга?— деди нариги бегдаги йўлқадан ўтаётган бир йигит. Жононни кузатиб қайтаётган бўлса керак, шошиб кетиб борарди.

— Ғозиев шу ерда турадимиз?— деди Очил бува. Акбаралининг фамилияси Ғозиев эди.

— Йўқ, музей бу, музей!— деди йигит тўхтамасдан.

— Музей?!

Йигит шошганча жўнаб қолган эди. Қанақа музей, музейи нимаси? Яна дарвозани тақиллатишди. Садо чиқмади. Қаяққа юришни билмай, анчагача туриб қолдилар, кўчада биронта йўловчи учрамаса-я...

— Вақт кеч-да, вақт кеч...— деди Очил бува хуржунини бу елкасига олиб.— Менга қара, биронта меҳмонхонаси бордир, бориб ётайлик, жуда толиқдим. Эртага бир гап бўлар...

Меҳмонхона тез топилди: чироқлар кўпроқ томонга юришган эди, катта чорраҳадан чиқишди, ундан сал нарида икки қаватли жўнгина меҳмонхананинг вивескаси кўриниб турарди.

Навбатчи, хушмуомалагина, уйқусираган бир кампир, уларни йўлакнинг нариги бошидаги катта хонага жойлаштириб, чой дамлаш учун обжўшни қасрдан олишни ҳам кўрсатиб қўйди. Яхши уйқубоп жой экан. Бир қаватли деразадан узоқдаги тоғ дарёси Шодасойнинг бир меъёрда шовуллаши эшитилиб турибди.

— Мана,— деди ўз кўнглини ўзи кўтариб Очил бува,— шукур, етиб келдик. Бемалол дам олайлик. Акбаралини бўлса эртага топиб оламиз, ҳеч қаёққа кетмайди.— У этигини ечиб, одатича каравотга чиқиб чордона қурди. Шундай бир ўтириб соқолини тутамлаб чапга бурамаса нафас ростлагандай бўлмас эди.— Лекин музей этигини қоққанимиз қизиқ бўлди,— деди у яна,— шаҳар жуда ҳам ўзгариб кетибди-да, а?..

Чарчаган Азимжон елкасини қисди. У қўл ювгач, қийғини столга ёзиб, нон синдирди, хуржунни ёнига тортиб ковлаштира бошлади. Очил бува нафас ростлагач тунука чойнакни олиб, чой дамлагани чиқди.

«Кубовая» деб ёзилган хонани очса, ҳаммомдагидек иссиқ ҳовур гуп этиб юзига урди, бурчакда катта бак шарақлаб қайнаб ётар эди. Очил бува чойни аччиққина қилиб дамлаб, орқасига қараса, бир одам қайноқ сув олмақчи бўлиб пиёла тутиб турибди.

— Чой қуйиб бера қолай,— деди.

— Сув ҳам бўлади, дори ичмоқчи эдим,— деди ҳалиги одам. Очил бува унинг юзига қарамади, буғ ичида кўриб ҳам бўлмасди.

— Чой яхши, тутинг пиёлангизни, сазобталаб одамиз,— тўлатиб қуйиб берди, чойнинг хушбўй ҳиди димоққа урди.

— Раҳмат,— деди нотаниш одам.

Очил бува чойнагини кўтариб йўлакка чиққанда, ҳалиги одамнинг товуши қулоғига танишдек туйилиб, тўхтаб қолди. Қайтиб кирмоқчи эди, у одамнинг ўзи чиқиб, лим-лим тўла пиёласига тикилганча ёнидан ўтиб кетди. Утиб кетди-ю, нарироққа бориб у ҳам тўхтади. Лекин орқасига қайрилиб қарамади, чолнинг тўхтаб турганини сезган эди.

— Менга қаранг, болам,— деди Очил бува у томон юриб, у одам ҳам ўтирилди. Очил бува шундоққина рўпарасига бориб тўхтади. Улар бир-бирларининг юзларига тикилиб қолишди.

— Сен...— деди Очил бува секин, ундан кўз узмаган ҳолда этилиб, иссиқ чойнакни ёнига, поёндозга қўйди. Яна

тикилиб қолишди. Йўлакнинг у бошидаги чироқ уларнинг юзларини хира ёритар эди.

— Бува!— деб хунук қичқириб юборди ҳалиги киши, пиёла қўлидан тушиб синди. Улар қучоқлашиб кеттишди.

Бу — Акбарали эди. Очил бува уни зўрға таниди. Вақт кўп ўтганидан эмас, етти йилда одам мунчалик ўзгармайди. Уттиз ёшида бунчалик қаримайди. Акбаралининг ҳаётида, шубҳасиз, бир мусибат юз берган эди. Унинг суюғи қолибди холос. Ёноқлари туртиб чиққан, оқ оралаган соч-соқоли ўсиқ, кўзларида нур йўқ. У гапиролмай қолди, кўз тагидаги кўк халтачалари титраб, йиғлаб юборди.

— Касалмисан, болам?

Акбарали енги билан юзини тўсиб, бош силкиди: «Йўқ».

— Қамоқдан чиқдингми?— деди Очил бува тикка қараб.

Акбарали бош қимирлатди: «Йўқ».

— Нега бу ерда юрибсан? Меҳмонхонада...

Акбарали чуқур ботган кўзлари билан бобосига изтиробли тикилди: «Ҳали ҳеч нарсадан хабарингиз йўқ экан...»

— Ҳаммасини айтиб бераман. Сизга айтиб бераман, бува...

— Узоқ гапми?

— Узоқ гап.

— Биз сени қидириб юрибмиз... Азимжон ҳам шу ерда.

Акбарали тушунмади: «Нега қидиради? Азимжон ким?»

— Азимжон-чи, сенга аммавачча бўлади. Чет элдан... Сени кўргани келди.

Акбарали тушунмади. Унинг чалкаш, заиф ўйлари бошқа ёқда экан юз-кўзидан билиниб турарди.

— Бува, сизга айтиб бераман... фақат сизга.— У Очил бувани ўз хонасига етаклади. Хона ғира-шира, совуқ, бир стол, бир каравот; аллақандай қўланса ҳид анқир эди. Очил бува деразани очиб хонани шамоллатгач, Азимжонни чақириб келди. Азимжон патнисда нон-чой кўтариб кирди. Танишган бўлдилар, Акбарали унга тикилиб турди-ю, индамади, кимлигини билолмади чоғи. Азимжон ҳам қариндошини бошқача тасаввур этгани учун, ҳозир уни кўриб бирдан гап тополмади.

— Гапир,— деди Очил бува. Унинг чарчоғи ҳам, уйқуси ҳам қочган, кўнгли бир шумликни сезгандай, кекса, ҳорғин юзини бетоқатлик кўланкаси қоплаган эди.

Хуллас, дўстларим, Акбарали қиссасига ҳам навбат етди. Лекин шу пайт хаёлимга бир ривоят келиб, у ҳам шу дафтардан ўз ўрнини талаб қиляпти. Шунинг учун рухсатингиз билан, аввал.

РИВОЯТ

Тошбақа судралиб бормоқда.

У бутунлай тупроқ рангида. Бўйинлари бурушган, кўзлари ўлик. Жони бор. Қимирлайди. Қаяққа бораётганини билармикин? Мунча секин қимирлайди? Қони совуқ бўлса керак-да. Бундай жонивордан ўлик ернинг ўзп яхши эмасми?..

Тошбақа бир замонлар тошбақа эмас экан. Уддабурон ва чаққон, хушбичим махлуқлардан бири экан. Ўтлоқларда майин барралардан тамадди қилиб, япроқларда йилтиллаган шабнам томчиларидан чанқоғини қондириб, кўм-кўк осмонга тикка қараб, жониворлар орасида кўркам ва мағрур, ҳаётнинг завқини суриб, дориломон яшаб юрар экан.

Кунлардан бир кун Чангали Мозандарон томондан йиртқич ҳайвонлар мўр-малахдек бостириб келиб, жониворлар ўртасида жангу жадал, ҳарбу зарб бошланибди. Лак-лак лашкар кетидан лашкар келибди, аскар кетидан аскар; жониворлар босқинчи йиртқичларни дам орқага суриб бориб, дам ўзлари чекиниб, кўп қурбон беришибди, қирқ йил қирон бўлиб, тоғ этакларидаги яшил ўтлоқлар қизил қонга беланибди.

Қумурсқадан тортиб филгача, катта-кичик ҳар бир махлуқ урушнинг тақдирини ҳал қиладиган бир пайт келганда, ёнидаги шерикларининг ҳалок бўлаётганини кўриб, тошбақанинг кўнглига бир шумлик, бир ғулув оралабди: «Менга навбат келяпти-ку, ўлиб кетаверманми?!»

Осмон жуда тиниқ, банорас экан. Яшил ўтлар, ранг-баранг гуллар майин шабадада аста тебраниб, ҳаётнинг нашъасини кўз-кўз қилармиш.

«Йўқ, йўқ, мен ўлмайман!» дебди тошбақа. Дебди-ю, яна жангга кирибди. Лекин яшин чақнаб, ер титраб, яна

ёвнинг қўли баланд кела бошлаганда, унинг юрагига яна ғулув тушибди. Шу бир зумлик таҳликадан қалтираб кетган тошбақа ўзини беихтиёр сафдан четга олиб, йўл ёқасидаги тошлар орасига яширинибди. Дўстлари буни пайкамай, ёвга қарши қонли жангга кириб кетаверишибди. Тошбақа эса тошлар орасидан бошини чиқариб жанг суронига қулоқ солиб ётибди. Аламли фарёдлар, йиртқичларнинг даҳшатли бўкиришлари, дўстларининг ўлим олдидаги ёлворишлари эшитилибди. У эса «Бўлар иш бўлди», деб титраб-қақшаб ётаверибди, энди қайтиб чиқса дўстга ҳам, душманга ҳам эл бўломаслигини билибди.

Яна қирқ йил қиргин бўлиб, кўп дўстлари ўша майдонда ҳалок бўлиб кетибди. Ўз ери учун жонини тиккан жониворларни ёв енголмабди. Душман чала ўлик лашкарларини судраб чекинибди. Булутлар тарқаб, чарақлаб офтоб чиқибди. Жанг суронлари тинган хушхаво ўтлоқларда яна қўзи-қулунлар ўйноқилаб, қушлар сайрай бошлабди.

«Энди хавф ўтиб кетди, мен ҳам аста чиқай-чи», деб бизнинг тошбақа ҳам бир қимирлаган экан, ётган жойидан силжиёлмабди. Қўл-оёғи, боши қимирлармишу ўзи силжиёлмасмиш. Қараса, қирқ йилдан бери писиб ётаверганидан, тагидаги тош билан устидаги тош бир-бирига эт ўриб, туташиб кетибди. Боши билан қўл-оёғигина чиқиб ётганмиш.

Энди нима қилиши керак? Ост-устига қопланиб қолган тошларни ҳам судраб, икки қадам йўлни бир неча кунда вўрға босиб, тўрт оёқлаб ёнидаги йўлга чиқибди. Чиқса, буни ҳеч ким танимасмиш, тош, деб ўтиб кетаверишибди. Биров таниса ҳам нима дерди, нима деб тушунтиради? Ундан кўра, энди у ҳеч кимга индамагани, уни ҳеч ким танимагани маъқул. Шундай ёлғиз, кимсасиз, тош ичида яшашга тўғри келади. Бироқ яшаш учун овқат ейиш керак. Ут ичига кирай деса, тўнкарилиб қолишдан қўрқади. Шунинг учун йўл юриб, «Онда-сонда тиканларни ерман», деб, жонсиз саҳроларга чиқиб кетибди.

Ушандан бери унинг оти тошбақа экан.

Осмонни кўрмайди, офтобни кўрмайди, бир умр ёлғиз, тош косаларини тавқи лаънатдек судраб оламдан ўтиб кетаркан. Болалари ҳам қалқон ичида туғилиб, азоб билан тош судраб яшаб, тош ичида азоб билан ўлиб кетар экан. Ўша бир зумлик қўрқоқлиги учун кўпроқ азоб тортсин деб, худо ҳам унинг умрини ҳамманикидан узун қилган.

миш. Бу азоблардан унинг юзлари доим бурушган, жонсиз кўзлари ҳамма вақт ерда, ранги эса тупроқ билан тенг, бир яшил барг дардида сахро кезиб, тўрт юз йилдан бери имиллагани-имиллаган...

Тошбақа ҳамон судралиб бормоқда..

ҚИССА

«Энг даҳшатли йиртқич — қуён».

Насриддин Афанди

Акбарали кутилмаганда, кечаси кириб келди. Усти боши ҳўл, этиклари лой, соч-соқолидан ёмғир суви томарди. Қоронғида юзлари оқаринқираб кўринди, худди намгарчилик куз кечасини бошлаб кирган эди даҳлизга.

Шу кунлари тушида ҳам, ўнгида ҳам Шодасойни кўриб, ёлғиз ичикиб ўтирган Шарофат хола ўглининг юзига тикилиброқ қарамади ҳам — кексаликдаги бирдан-бир ширин орзусининг ушалишидан кўнгли бўшашиб, йиглаб юборди. Ниҳоят! Ниҳоят Акбаралиси ваъдасининг устидан чиқиб, уни олиб кетгани келибди. Ахир, Акбарали бир йилдан бери «Сизни Шодасойга олиб кетаман», деб ваъда бериб келади. Мана ниҳоят, орзуси ушаладиган бўлди Шарофат холанинг. Шодасой, она юрт!

Шарофат хола Шодасойдан чиқиб кетганига тўрт йил бўлган бўлса жонажон тоғ даралари бир кун ҳам кўз ўнгидан кетгани йўқ. Аслида ўзи Акбаралининг дадасидан кейин иккинчи эрга тегиши ҳам, Шодасойдан чиқиб кетиши ҳам хато бўлган эди. Кимсан Очил буванинг севган келини, бева бўлса ҳам, ўгли билан бинойидек яшаб турган эди, иккинчи эри раҳматлик, бошини айлантириб, қаёқларга олиб кетди. Буни уруғларидан ҳеч ким юзига солгани йўғу, лекин йўқламай қўйишди. Айниқса иккинчи эридан ҳам бева қолгач қийин бўлди унга, энди ич-этини еб, Шодасойни ўйлагани-ўйлаган. Бу узоқ шаҳарда тўртинчи қаватдаги ҳувиллаб ётган икки хонали кватирада ёлғиз ўзи, шу ёшида... Яна ўша кондаги Акбаралисига суяниб қолган эди.

— Келдингми, айланай болам, — деб гиргиттон бўлди Шарофат хола шунча саргайганларини бир зумда унутиб. У юрак касали, ўпка қисишидан юзлари бир оз солқи, икки эрнинг доғида сочларига барвақт оқ оралаган, лекин

кўзлари тийрак, чеҳрасидан жувонлик ҳусни қочмаган бўйдоргина аёл. Узоқ ивирсиди, тинмай гапирди, ўғлининг этигини тозаллади, ёпинчигини сиқиб қозиққа илди, чой дамлади...

Бир вақт қараса Акбарали суяниб ўтириб ухлаб қолибди. Шарофат хола шундагина унинг келгандан бери оғиз очиб бир гап айтмаганини эслади, шундагина унинг қутсиз юзини кўриб, қўрқиб кетди.

— Чарчабди, бола фақир...— деди-да, якандозга болиш ташлаб, ётқизиб қўйди.

Ўзи бўлса кечаси билан ухлаёлмай чиқди, у ўғлининг эрталаб: «Қани, ойи, бўла қолинг, қишлоққа кетамиз!» дейишини орзиқиб кутарди. Ахир сабри чидамай, саҳарлаб туриб ўғлидан бир хабар олди, лекин Акбарали ҳали донг қотиб ухлаб ётарди.

Шу ётганича у эртасига кечга яқин кўзлари қизариб, қовоқлари салқиб турди. Онасига аллақандай бегона назар билан қараб, бошини ағди. Кейин имирсилаб соқолини олди, дераза олдида ташқарига қараб туриб қолди.

Ҳавода кун билан рўшнолик кўрилмади. Кузнинг калта, хира кун дарров тугаб, шаҳар томларини намчил оқшом қоронғиси қоплади.

Шарофат хола ўғлидан ўзи кутган гап у ёқда турсин, бошқа бир тузукроқ гап ҳам эшитмади. Энди у ўз орзуларидан умидини узиб, бошқа бир ваҳимага тушган, Акбаралидан хавотир олиб қолган эди:

— Тобнинг йўқми, болам?— деди у секин ўғлининг ёнига келиб.

— Йўқ, ойи... соғман,— деб ўғли унга майин қаради.

Хайрият, ўша-ўша Акбарали, онасига меҳрли, овози отасиникидек ширали, беозор. Шарофат хола, унинг бу ҳолатига мен сабабчимиканман, деб жуда қўрққан эди, унинг майин қарашидан сал далда топди.

— Ишинг тузукми?— журъатсизгина сўради у.

— ...Ҳм.

— Мени олиб кетгани келдингми ахир?

Акбарали ундан ўзини олиб қочмоқчи бўлгандек нариги дераза олдида борди, тескари туриб жавоб берди:

— Йўқ, бормаймиз, ойи, мен у ердан кетдим...

Шарофат хола шум хабар эшитгандек, ичидан қалтираб кетди. Йўқ, бу гапнинг мазмунидан эмас, соғинган Шодасойга бормайдиган бўлганидан эмас, ўғлининг галати товушидан сесканди.

— Бутунай-а?

— ...

— Бошлиқларинг билан чиқишолмадингми?

— ...

— Нега ахир, болам?

— ...

— Ё бир иш қилиб қўйдингми?

— Йўқ! Йўқ! Йўқ!— деб бирдан ловиллаб кетди Акбарали. Бўғилиб ўшқирди.— Кетсам ҳақим йўқми? Истаган жойимга боролмайманми, сўрайверасизми?— У асабий ҳолатда ёқасини бўшатиб, тарақлатиб деразани очиб юборди. Совуқ шамол хонага нам ҳаво билан ёмғир томчиларини учуриб олиб кирди.

Шарофат хола кўксига қўлини қўйиб, букчайиб қолди. Бу сафар ўғлининг товуши яна ҳам хунукроқ, бегонароқ эшитилди. Бирон кулфатга йўлиққани аниқ, маънос кўзларида аллақандай ҳадиксираш, дард бор.

— Ўзинг гапирмаганингдан кейин сўрайман-да, болам, Кутавериб... жигарим эзилиб кетди. Ўша гапингдан бери кўзим йўлингда. Елғизман. Қариб қолдим... Бағримга босарман деб...

Акбарали дағаллигидан хижолат бўлиб онасининг ёнига келди-да, бошини кўксига босиб, елкаларини силади.

— Ойи...— товуши паст, лекин ҳамон бегона, хаста эди.— Ойи, мен сизнинг олдингизга келдим, сиз билан бирга бўламан. Ишга кираман... Ёмонми, катта шаҳар!

— Нега ёмон бўлар экан, болам, ёмон эмас, тан-жонинг омон бўлса бўпти ишқилиб..

Она шундай деди-ю, лекин кўнглида бир ваҳима темирнинг зангидай ёпишиб қолди. Энди у Шодасойни тамоман унутган, фикри-ёди ўғлининг дардида эди: нима бўлди унга? Ишлаб турган жойини бекордан-бекорга ташлаб келаверадими? Ўзича ташлаб келган бўлса, унда нега бунча изтироб чекади? Бола бечоранинг рангига қараб бўлмайди. Бир нимани яширяпти? Ё бирон хотинкиз...

Шарофат хола калававинг учини топгандек, сал ўзига келди, қўли ишга қовушиб, ўғлини ўз ҳолига қўйди. «Бирон қиз важдан бўлса, бир кун эмас-бир кун қулфи-дилини очар ахир», деб ўзига тасалли берди. Уйланмай ёши ўтиб кетаётган ўғлининг гоҳо қизлар ҳақидаги гаплари Шарофат холага ҳамма вақт сиоли бир қувонч бағишлар

эди. Ҳозир ҳам шу фикр билан юпаниб, ўғлининг ғалати аҳволига чиройлироқ тус беришга уриниб, ўз ишлари билан овора бўлди.

Акбарали бўлса ҳамон камгап, деразага қараб ўйлагани-ўйлаган, соқол олишни эсидан чиқариб қўяр, соқол-мўйлови ўсган ҳолда кўчага чиқиб кетар, қайтиб яна тор уйга сизмагандек дераза олдида қотиб турар эди.

— Гапирсанг-чи, болам, ўз ёғингга ўзинг қовурилгунча, дардингни айтсанг-чи,— дер эди Шарофат хола кечқурунлари.

— Нимани гапираман? Иш қидиряпман. Топилиб қолар...

Гапиради-ю бошқа нарсани ўйлайди — онаизор билиб турибди. Бир ҳафтанинг ичида сўлиб қолди бояқиш. Дарди бўлакка ўхшайди.

— Мендан дардингни яширма, болагинам, юрагингда борини айтсанг, енгил тортармидинг.

— Нимани айтаман!— деб яна жеркиб берди Акбарали.— Ўз ҳолимга кўясизми, йўқми!!!— У курсини бир тепиб, ташқарига стилди. Эшик тарақлаб ёпилганда онаизор тарсаки еган одамдек кўзини чирт юмиб, кўксини ушлаб қолди. Упкаси қисиб, дераза томонга, соф ҳавога интилди. Деразанинг ромини ушлаб пастга қараган эди, бирдан кўзига ажал кўрингандек боши гир айланиб ўзини орқага ташлади. Тўртинчи қават жуда ҳам баланд, кўча ўпқондек чуқур. Шарофат хола сира деразадан пастга қараб кўрмаган экан. Акбарали ҳар куни қарайди. Нега қарайди?..

Она кўнглини даҳшатли ўйлар чулғади, вужудини қўрқинч босиб, деворга суянганча ёлғиз йиғлади. Ўғли бадбахт. Кўриниб турибди — у бадбахт. Қандай касофатни бошлаб келди? Зора унутиладиган бир нарса бўлса! «Иш топаман», деяпти, иш топса балки унут бўлиб кетар...

Шарофат хола дармонсиз юриб бориб каравотига ёнбошлади. Ўғли қайтгунча анча ўзига келиб қолди.

Акбарали этигини мойлатиб, бир оз очилиб қайтди. Дастурхон устида онасининг маъюслигини кўриб, гап очди:

— Сизни хафа қилдим, ойи...

— Иш қидирдингми?

— Яхши иш ваъда қилишяпти.

— Ишга кириб олсанг бўларди. Уч ҳафта бўляпти. Зерикяпсан.

— Пулим бор, мана олинг,— Акбарали дастурхон остига анча пул қўйди.— Тузукроқ иш қидиряпман.

— Ҳа, илгаригисига ўхшаш мартабаликкина иш топилсайди..

— Илгаригисини гапирманг!— Акбаралининг товуши яна синиқ косадек жаранглади.

«Йўқ, йўқ, у мени ўйламаяпти. Олам кўзига қоронғи. Худоё худовандо, нима гап ўзи, бу нима азоб?»

Аммо бугун Акбарали ухлади, унча ётоқчиламади. Шарофат хола ҳар кеча унинг уйқусини пойлайди. Уйқусинигина эмас, умуман, ўзини ҳам, негадир деразани ҳам пойлайди, ухламайди. Хайрият, бугун Акбарали тузук ухлади, ҳатто жиндек хуррак ҳам отди бир зумгина.

Бунинг устига, эртасига «ишга кирдим» деб ҳам келди. Ўтириб нонушта қиладиган бўлди. Иштаҳаси тузук, баъзан гаплашиб ҳам ўтиради. Шарофат холанинг кўнгли жойига туша бошлади. «Шукур-эй, болагинам-эй, жонимни ҳалқумимга келтириб, тоза юрагимни ёрдинг-ку...» дерди ўзига-ўзи уйда ёлғиз қолганида. У ўғлига тинмай парвона бўлар, ишдан кутиб олар, эрта туриб кузатиб қолар, кийим-бошини ювиб-тозалаб, гўжасини, маставасини вақтида иситиб берар, ҳориб-чарчаб кечалари тош қотиб ухлар эди.

Акбаралининг ҳам рангига қон югурди, унинг юриш-туришида сал-пал паришонлик бўлса ҳам, илгаригидек эмас.

У комбинатга электрик бўлиб ишга кирган эди. Қиши билан янги цехни ишга туширамиз, деб ҳар куни ҳамма қатори тонгдан шомга қадар ишда бўлди. Баъзан кечалари ҳам чақириб қолишса, йўқ демай, брезент шимини кийиб, шалдир-шулдур занжирли «темир тирноқ»ларини елкасига илиб чиқиб кетарди. Одам қаторига кириб туппатузук бўлиб қолди. Келган кунларидаги кайфияти зерикшдан экан-да. Ишга кирди дегунча ўзгарди-қўйди. Шарофат хола ҳам худди шундай бўлар, деб ўйлаган эди. Меҳнатда гап кўп.

Баҳор яқинлашиб қолди. Қиш бўлмади деса ҳам бўлади, ёмғир билан ўтиб кетди. Тўртинчи қаватнинг деразасидан бутун шаҳар фақат томлардан иборат бўлиб кўринарди; қизил, кўк тунука катаklarини, чеккароқ маҳалларнинг сарғиш черепица томларини ёмғир топ-тоза қилиб ювган. Қаердадир, уфқнинг нарёғида эрта баҳор момақалдиругининг сўнги, бўғиқ гулдуриси эшитилади.

Акбарали счиқ дераза олдидан туриб, ошхонага чиқди-да, газ плитанинг қулогини буради, канфорка шарақлаб қайнаётган рух чойнак тагидаги зангори тилини лип этиб ютди.

Товоқчада қаймоқ кўтариб кириб келган Шарофат хола ёмғир суви сирқиб турган нимчасини бошидан олиб ковиққа илди.

— Оби нон билан мана буни еб ол-чи, болам, ҳозир чой дамлаб бераман.

Акбарали эринибгина келиб столга ўтирди. У энди ўттизлардан ошган бўлса ҳам, юзига бевақт кексаликнинг нуқси уриб қолган, тароксиз сочларига оқ оралаган, ҳорғин, сўлгин эди. Шарофат хола чой дамлаб келиб, нон ушатди, ўзи ҳам ўтириб, узун уқ тортди.

— Энасидан чиқолмайдиган бўлиб қолдим, болам, нафасим қисади.

Акбарали унга ачиниб, меҳр билан қарали-ю. индамади. Онаси кекса, сўнгги ойларда гавдаси бирдан чўкиб, чеҳраси камдан-кам очиладиган бўлиб қолган эди. Акбарали унга қараб-қараб қўйди, лекин назари тобора маъносизланиб, кўзлари ҳеч нарсага илғамаетгандай бўлиб қолди, хаёли бошқа ёққа оғди шекилли. Онаси яна гап бошлагандагина, беихтиёр ўзига келиб, қаймоққа нон ботирди.

— Қирда лола гилам бўлиб кетибди, дейди. Болалар кучоқ-кучоқ қилиб териб келишган экан, ҳаммасининг баргида шундоқ ғубор.

— Ёмғир ҳам ювмабдими?— ҳафсаласизгина сўради Акбарали чой ҳўплаб.

— Ёмғир ҳам юволмабди, қурум-да қурум. Бу комбинатларингнинг мўрисидан озмунча гард учадими?

Акбарали индамас, иштаҳасиз нон чайнар эди. Онаси давом этди:

— Ўзимизнинг Шодасой лолалари эсингдами, ўтдек ёварди-я! Гард-ғубор йўқ, шабнам қўнса анор донасидай қизариб, милтилаб турарди.

— Айниқса тегирмоннинг пастиди...— деди Акбарали бирдан товуши юмшаб. Ажинлари ёзилиб, юзида болаларча соддалик пайдо бўлди.— Чимликсой бўйида тўп жийда билан тераклар ҳам турганмикан?

— Тургандир шовуллаб,— деди она ҳам маъсум чеҳраси очилиб.— Болаликда югурган сўқмоқларинг шундоқ қина кўз ўнгимда турибди. Манзуралар билан шийпонда

ётиб қолганларингда азонгача хавотир олиб қалтираб чиққанман. Сутдек ойдин эди...

— Хавотир олиб нима қилардингиз...— деди секин, ширин хотиралардан бўшашиб кетган Акбарали.— Чўмилганмиз ойдинда... Шодасойнинг сувидан мусаффо сув йўқ.

— Одамларини айтсанг-чи, болам!..

— Манзура тушимга кирса нукул эски Чоргузарда кўраман... Клубнинг олдида-чи, ҳов мажлис бўладиган жой...

— Нега билмас эканман Чоргузарни!..

— Хидирали бува оқшомлари сада тагига шакароб қилиб сув сепганида, қуёш тапти аралаш райҳон ҳиди аниқиб кетарди. Хали-ҳали димоғимда турибди...

Шарофат хола ўғлининг ҳам товушида ажиб қўмсан оҳангини, кўзларида маъюс хаёлчанликни сезиб, эски дарди лип этиб юзага чиқди. Иссиқ кафтини унинг қўлига қўйди.

— Қайтиб кетайлик, болам,— деди паст товуш билан, ялингандек,— мен ҳам бамисоли пишиб турган меваман, бугун бор, эртага йўқ, болам. Қишлоғимизга қайтайлик.

Акбарали қўлини тортиб олди, ўрнидан туриб сутнинг кўпигидай кўтарилиб кетди. Ширин хотиралар ҳам, хаёлчанлиги ҳам бирдан йўқолган эди.

— Қишлоқ йўқ ҳозир у ерда, неча марта айтаман сизга, шаҳарча, коң шаҳарчаси бўлиб кетган.

Шугина гапни секинроқ айтса ҳам бўларди. Онасини яна ранжитди. Шарофат хола дастурхонни йиғиштирар экан, ер остидан ўғлига қараб қўйди. Энди у билан гаплашиб бўлмаслигини билиб:

— Жаҳлинг чиқмасин, болам...— деб қўйди.

Акбарали қовоғи солинганча коржомасини қўлтиқлаб ишга кетди. Рўмоли елкасига тушган Шарофат хола бояги ўрнига мукка тушиб, оппоқ бошини икки кафти орасига олди. Момақалди роқ худди том тепасида қаттиқ гумбурлади-ю деразалар бирдан қоронғилашиб, шаррос ёмғир қуя бошлади.

Она-бола ўртасида бундай суҳбат биринчи марта бўлаётгани йўқ. Гап ўзидан ўзи бошланиб кетади-да, охири дилсиёҳлик билан тугайди. Кейин, «Бир чехраси очилиб келса эди», деб кечгача йўлига кўз тутадди она-зор.

Йўқ, ишга жойлашгандан кейинги биринчи қувончлар кўп ўтмай сўнди. Акбарали яна бояги-боягидай руҳсиз, қутсиз, индамай кириб келиб, кийимини ҳам ечмасдан каравотга ўзини ташлайди. Бирпасдан кейин туриб яна дераза олдига боради, столда чойи совиб, онаси баъзан ўтирган жойида мудраб қолганини ҳам сезмайди.

Хаёлида такрорланавериб, занглаган миҳ билан ўйиб ёзилгандек хотирасига ўрнашиб қолган ўша совуқ куз, ўша воқеалар яна кўз ўнгига келади. Ёлғиз қолдими — келиб чирмашаверади. Ёлғизлик эса унга ҳамиша йўлдош. Кўпчилик орасида ҳам, онаси билан ёнма-ён ўтирганда ҳам у ёлғиз. Хаёлида ўша ўйларида бошқа ҳеч нарса йўқ. Ўша воқеаларни хаёлидан кун-бакун ўтказиб, ўзига нажот излайди. Тополмайди...

...Шодасойда қаёқдан ҳам пайдо бўлди у киши! Оти Бектемир эди. Акбарали унинг отини тилга олгиси келмайди, қўрқади. Уйқуда алаҳсираб айтиб қўйиши бор.

Кечаси келиб деразани тақиллатди. «Оч, Бектемирман. Дадангнинг ўртоғиман», деди.

Акбарали унақа одамни билмасди. «Дадангнинг ўртоғиман», деганидан кейин, туриб эшикни очди. Ҳали-ҳали кўз ўнгига турибди: бир кўзи кўр эди бу одамнинг. Кириб келиши билан брезент қалпоғини елкасига туширди-да, Акбаралини ўз боласидай бағрига босди. Ундан димиққан хом тери ҳиди келарди.

— Акбаралимиди отинг?

— Ҳа.

У халтасини бурчакка қўйиб, ёмғирлигини ечди. Устидан илджаги ҳам йўқ, кўйлакчан эди. Акбарали шунча тикилса ҳам танимади. Лекин отаси тенги одам эди. Жуда узоқлардан, кўп қийинчиликлар кўриб келган бўлса керак, ниҳоят бошпана топганидан руҳи тетик, жиҳозларга тикилиб-тикилиб қарар, иссиқ печкага қўл теккизиб кафтини кафтига ишқар эди.

— Чой қўйиб юбор. Ойинг йўқми?

Меҳмонга чой қўйиш эсига келмабди. Шошиб қолди Акбарали. Чойга уринди.

— Ойим... бошқа эр қилиб кетганлар.

— Э-ҳа...— деди Бектемир чўзиб. Стол ёнига ўтириб, ўз уйидагидек енгини шимарди.— Шундоқ дегин,— деди яна ўйчан. У Акбаралидай баланд бўйли, юзини чуқур

ажинлар тилкалаган, кўр кўзи юмуқ, ичига чўккан, қора, чўтир одам эди.— Биз даданг билан урушга бирга жўнаган эдик... Бир эшелонда,— деди бошқа сўз тополмагандай.— Капсанликман, ҳов тоғдан.

Шугина экан-ку. Акбарали, дадамга жуда яқин одам-микан, деб ўйлаган эди. Ҳафсаласизгина чой дамлаб келди.

— Дадам урушнинг биринчи йилиёқ ҳалок бўлган,— деди.

— Билаган. Эшитган эдим.

— Ҳозир қасқдан келяпсиз?

— Бунинг тарихи узоқ...— деди меҳмон. У чой ҳўп-лади-ю, ҳеч нарса емади. Бошидан кўп савдолар ўтганлиги кўриниб турарди. Чиндан ҳам тарихи узоқ экан, кечаси билан гаплашиб чиқишди.

Бектемир 1942 йили Моздок яқинида қуршовда қолиб, уч ой жанг қилгандан кейин, очликдан сулайган, ўқ-дори-сиз ўн етти ярадор билан бирга душманга асир тушди. Дармонга кириб олай, сал ўзимга келай, деб лагерма-лагерь юриб, ҳамма танишларини йўқотди. Уларни бир жойда узоқ тутишмас, дам алақандай ер ости корхонасига, дам тоннель қурилишига, дам тош карьерига қўйишар, кечалари билан нотаниш йўллардан колонна қилиб қайдашар эди. Бектемир бу йиллар ичида не-не одамларни, не-не азобларни кўрмади, бир неча тилларни ўрганди, неча-неча ўлимлардан қолди, неча хил касалликларга йўлиқди. Энди унинг бир кўрмагани ўлим эди. Ҳамма нарсадан умид узиб, ўлимни кутар эди у.

Урушдан кейин уларни ҳамма унутиб ташлаб кетган асирлар лагеридан америкалик солдатлар келиб қутқазди. Шундан кейин Бектемир ажалга чап берди ҳисобу лекин энди унинг учун дарбадарликнинг янги даври бошланган эди. Европада элма-эл судралиб юриб ризқини терди, икки соғлом қўлидан бўлак таянчи йўқ эди. Гапларга қараганда, Ватанга қайтиш хавфли, у ерда унга ўхшаганлар учун яна лагерлар тайёр эмиш...

Лекин йўқ, ватангадоликнинг азоби гўр азоби билан тенг экан. Ун уч йил саргардонликдан кейин юрагини ҳовучлаб бўлса ҳам юртига қайтди. Қайтиб келса, «Яхши қилибсиз, боринг, оилангиз билан тирикчилигингизни қилинг», дейишибди.

Бектемир пешанасига тарс этиб урди, ўрнидан туриб кетди.

— Келганимдан бери биронта танишга кўриганим йўқ, сени қора тортиб келдим, Акбарали. Дадангни яхши кўриб қолган эдим, келишим билан лоп этиб эсимга тушди...

— Овқат олинг, Бектемир ака...

Бектемир дастурхонга қаради-ю, ҳеч нарсани кўрмади, у изтиробда эди.

— Менга қара, мен... мен бир иш қилишим керак. Нимадир қилишим керак, биласанми!..

— Бола-чақа омон эканми?

— Ҳа, хотиним, қизим... Лекин ҳали уйга борганим йўқ, юрак дов бермаяпти.

— А?

— Улар менинг тирик эканимни билишмайди. Қайси юз билан бораман? Нима деб бораман?— Бектемир яланғоч кўксига, юрагига, чўнтақларига шапатилаб, жаҳл билан гапирди:— Нима билан бораман? Мен... бир иш қилишим керак.

— Ишга кириг.

— Ҳа, аввал — иш. Сенга келганимки... менга бир иш топиб бер, ука. Шундай касб керакки, қасд қилиб қўйдим: кеча-ю кундуз ишга шўнғиб кетай. Токи одамлар мени кўрмасин, фақат меҳнатимни кўришсин. Меҳнат! Меҳнат! Меҳнат! Бошқа нарса керак эмас. Шундагина бир куни бориб хотиним билан қизимнинг оёғига бош қўйсам, балки гуноҳимдан ўтишар. Акбарали, ука, сенга ёрилдим, ёрдам қил...

— Акбарали! Ҳов, Акбарали!

Мудраб ўтирган Шарофат холанинг кўзи очилиб кетди. Қараса, Акбарали ҳамон дераза олдида турибди-ю, кўчадан чақираётган ўртоқларининг овозини эшитмаяпти.

— Болам, чақришяпти.

Акбарали хаёл чангалидан базўр қутулиб, толғин киприklarини тез-тез қоқди-да, пастга қаради.

— Ҳозир, Абдусамад!

Кийина бошлади.

— Чой ҳам ичмадинг.

— Ичгим келмаяпти. Буфетда ичарман.

Майли. Хайриятки танишлари. ўртоқлари пайдо бўла бошлади. Ушалар билан бўлса, яхши-яхши ошна-оғайни орттирса, алақсиб кетар, унутилар ер юткур азобли ўйлари.

Шарофат хола билса экан бу ўйларнинг нималигини! Она у ёқдан ҳам ёндашиб кўрди, бу ёқдан ҳам. Айтмади. Айтмайдиган гапга, битмайдиган ярага ўхшайди. Ишқилиб, энди яшгиланмаса бўлгани. Ўғлининг мана шу ёр-дўстларидан умиди катта.

Ойлар ўтиб, Акбарали анчагина ўртоқлар орттирди. Худди Шарофат холанинг ўйлаганидек, юзига ранг, овозига жаранг қўшилиб яна бир оз очилди ўгли. Ўртоқлари билан «гурр» этиб кириб келар, «гурр» этиб чиқиб кетар эди. Футболгами, лоло сайлигами — она учун барибир. Ишқилиб, барака топкур ўртоқларининг шовқин-сурони билан андармон бўлса бас.

Ўртоқлари ажойиб. Бири бўйдоқ, бири бола-чақали, бири техник, бири ишчи, лекин бир-бирини учратганда бари шаддир-шулдур; ҳазил кулгидан тинмагани-чи буларнинг! Шарофат холанинг ҳаваси келади: пешанаси ёруғ оналар ҳам кўп. Мана, Абдусамад деган дали-ғули, бақалоқ шофер буларга жўрабоши. Ўзи ҳам зерикиш нималигини билмаса керак. Билмаган нарсаси йўқ: футболни ҳам ипидан-игнасигача билади, ойга учган йўлдошни ҳам. Комбинатда «Ўртоқлик суди», «Бахт сарбйи» деган гапларни ҳам шу ўйлаб чиқарди, елкага кичкинагина приёمنىк осиб юришни ҳам шу расм қилди. Қаерга борса ёш-яланг ёпирилиб шунга эргашгани-эргашган. Шу Абдусамад жўраларини бошлаб келса Шарофат холанинг ўғлидан кўнгли тинч, қўл қовуштириб ўтириб шуларнинг ҳазил-мутуйибасига қулоқ солади, ўғлининг уларга чой дамлаши, алланималар устида гап талашини жилмайиб томоша қилади.

Ингитлар Акбаралини кига тўпланишни яхши кўришади. Шарофат хола беозор хотин, бола-чақа йўқ, холи жой. Бир куни қандайдир цех бошлигини пенсияга кузатиб қайтаётиб, бир пиёла чойга киришди. Ҳаммалари ҳам ширакайф экан, киришлари билан электр пайровида аския бошланиб кетди. Пензионернинг сётчиги ишламай қўйгани-ю, комбинат директорининг ёрғоқ боши уч юз шамли лампадек чарақлагани ҳам қолмади, секретарь қизнинг чирсиллаб кетгани ҳам қолмади, хуллас, алла-паллагача бўлди кулги, бўлди кулги.

Бир вақт қарашса, Акбарали юмшоқ курсига чўкиб, бош эгиб ўтирибди, қовоғи солиқ. Гўё битта ўзи, атрофда кулги, қаҳқаҳа-ю қувноқ ўртоқлари йўқдек. Хушчақчақ шовқин бирдан тинди. Меҳмонлар бир-бирларига, кейин

соатларига қарашди, ўнғайсизланиб ўриларидан туришди. Шарофат хола ҳам кўксини ушлаб, безовталаниб қолди. Ўглининг таниш бу ҳолати зумда онанинг кўнглини ғаш қиладиган бўлиб қолган эди.

Акбарали ўртоқлари билан хайрлашмади ҳам. Онаси уларни кузатиб қайтиб кирса, ўгли кийим-боши билан кавратда чўзилиб ётибди.

— Болам...

Акбарали эшитмади. Унинг фикри ёди яна ўша бир кўзли Бектемирда эди.

Ҳар бир сўз, ҳар бир тафсилот яна хаёлидан лип-лип ўтарди: «Ёрдам бераман, нега ёрдам бермас эканман. Конга олиб борай, кўринг. Ишга кириг. Меҳнат десангиз, меҳнатнинг зўри шу ерда».

Ушанда эртасига у дадасининг ўртоғига конни кўрса-тадиган бўлди. Қуёшли куз эртаси жуда чиройли эди. Йўл бўйидаги қайрағочларнинг шапалоқдек-шапалоқдек қизғиш барглари оёқ остида шитирлайди, кўлмак сувлар жимирлайди. Тоғ шабадаси Шодасойнинг совуқ шовқинини дараларга таратмоқда, узоқда қорли чўққилар қуёшга ўчакишгандек йилт-йилт чарақлайди, кунгай ён бағирларда саф тортган арчалар қорайиб кўринади. Сўкмоқ йўл қадам сайин юқорига ўрлаб боради, пастда эски Шодасой қишлоғи сарғиш дарахтларга бурканиб ётибди, сал берида унга туташиб кетган кон шаҳарчасининг тунука томлари. Кончилар сменадан чиққандан кейин уйга қайтадиган йўлни зап манзарали жойлардан солишибди-да! Кела-келгунча ҳордиги ҳам чиқиб кетса керак.

Йўлда дуч келган одамлар Акбаралини таниб салом беришар, булар иккаласи баробар алик олиб, шошмасдан гаплашиб, атрофларни томоша қилиб боришар эди. Бектемир ўз сменасига кетаётгандек, кўнгли яйрайди. Агар у конга ишга кириб олса, ҳар куни мана шу йўлдан юради. Неча йиллардан бери биринчи марта ўз одамлари ичида, ўзи учун енг шимариб, терга ботиб, яйраб меҳнат қилади. Кейинроқ хотини билан қизини кўчириб келиб, уй-жой ҳам қилиб олса! Бектемирнинг бир вақтлар ўйлашга ҳам юраги дов бермай юрган орзулари шу эмасмиди? Акбарали бунинг нималигини тушунмайди, унинг учун бу оддий бир иш куни. У шунчаки, йўл-йўлакай бир танишини бошлаб, ўзининг одатдаги сменасига кетяпти. Кончилар киядиган

петлицали қора пиджагини билагига ташлаб, тор сўқмоқдан меҳмонга йўл бериш учун четдаги шағал уюмларини шақир-шуқур босиб одимламоқда. Бектемир унинг офтобда тер томчилари йилтиллаган юзига қараб қўйди.

Акбарали отасига унча ўхшамас, новча, ингичка, камгапроқ эди. Лекин кечасидаги ҳикояларидан кейин оқ кўнгил Бектемир ака унга ёқиб қолди, ота ўрнига меҳрибон бир одам орттиргандек бўлди Акбарали.

— Уйланмабсан-да, чакки қилибсан...— деди Бектемир ака.

Акбарали ерга қараб кулиб қўйди.

— Ҳа, майли, ҳали кеч эмас. Менинг қизим ҳам бўйи етиб қолгандир. Онасига тортган бўлса дўндиққина бўлиши керак, олиб келаман, кўрасан. Ёқтирсанг сенга бераман, худо хоҳласа.

Акбарали яна кулиб қўйди. Конга яқинлашиб қолишган эди. Қирлардан, жарлардан ҳатлаб осма вагонеткалар ғизиллайди. Ташландиқ жинслардан пайдо бўлган тепаликлар дам қизғиш, дам қўнғир рангга кириб товланади. Кон яқинида улар сув сепилган кенг асфальт йўлга чиқишди.

— Мени киргизишармикан?— деб сўради Бектемир.

Руда ортилган МАЭлар ўтиб борарди, Акбарали эшитмади.

— Хужжатим йўқ, киргизишармикан?

— Мен бор-ку!— деб қичқирди Акбарали кулиб. Эшитмади деб ўйлаб, кўкрагига уриб кўрсатди:— Мен, мен! Мана бўлмаса, кийиб олинг, буни кўрса тўхтатиб ўтирмайди,— дея пиджагини иргитди Акбарали. Бектемир ака пиджакни илиб олиб, кийди.

— Ярашди, ярашди!— деб қичқирди Акбарали. Иккаласи ҳам хандон ташлаб кулди. Бу вақт МАЭлар ўтиб бўлган эди, кон оғзида уларнинг кулгиси янграб эшитилди, тоғлардан бир зум акси садо келиб турди.

— Энди сенинг ўзингни киргизмаса-чи?— деб кулди Бектемир ака йигитнинг яна ҳам ингичка тортган кўйлакчан гавдасига қараб.

— Мени танишади,— деб қўл силтади Акбарали.— Пропуск олсак ҳам бўлади-ю, идора узоқ. Битта ҳийла ишлатайлик-чи, ўтармикан.— Иккаласи яна яйраб кулди Бектемир ака устидаги формали пиджакка қараб-қараб қувонарди.

— Эрта-индин ўзимга ҳам тегади худо хоҳласа.

Коровулхонада уларга ҳеч ким индамади, йўлакда қўлларига биттадан карбид фонари олиб бошларига каска кийишди-да, конга кириб кетишди.

Тоғ қаърининг зах совуғи бирдан кўкракка урди. Пиёда юрадиган тахта йўлак зах девор бўйлаб борар, темир йўл излари учрашган чорраҳалардагина тоннель бир оз кенгайиб, ёруғ майдонларга олиб чиқар эди. Бектемир ака бош устидаги йўғон-йўғон кабелларни, иссиқ-совуқ сув, ҳаво қувурларини, электр, телефон симларини ушлаб кўяр, Европада ишлаган конларини гапириб, чироқсиз, ҳавосиз, худди кўркаламушдек ер қазиганларини эслаб, у ерларда инсоннинг хорлигини сўзлаб борарди. Улар узоқ юришди. Тепадан чакка томиб баданларни жунжиктиради, руда ортилган вагонетка эшелонлари ўтганда, қулоқларига бармоқларини тикиб, деворга ёпишганча тўхтаб туришади. Неча-неча «тор кўча»ларга кириб чиқишди, узоқ штрекларга бориб келишди, забойларда одамлар билан гаплашишди, бир ярим соатча юргандан кейин орқага қайтадиган бўлишди.

— Ҳа...— деди Бектемир ака,— аввал ёрдамчи бўлиб бирон касбга зеҳн солиб юришга тўғри келади. Мураккаблашиб кетибди...

— Нима бўлса ҳам кончи бўлдингиз энди, Бектемир ака,— деди Акбарали.

Тоғ қаъри жимжит бўлиб қолди. Тахта йўлак тагида шилдираб сув оқар, чироғини силкиб олдинда кетаётган Бектемир ака ўйчан жилмаяр эди: у чиндан ҳам кончига ўхшайдими?

Бир маҳал мушга келганларида қаердадир чақмоқ чақилгандек бир нима йилт этди-да, иккаларининг ҳам кўзлари қамашиб, бир зум ҳеч нарса кўрмай қолишди. Сўнгра зулмат таралганда, бир-бирларига савол назари билан қарашди. Бектемир ака темир йўлдан сакраб ўтиб, олдинга югурди. Нарироққа борганларида бир нима чирс-чирс этиб, яна чақмоқ чақилди.

— Бу ёқда!— деди Бектемир яна олдинга югуриб.

Ҳўл тахталар устидан олдинма-кейин югуриб, тойиб қоқилиб бир жойга етиб боришса, йўл четиде деворлари бетонланган катта камеранинг шифти ўпирилиб, йўғон рельслардан ясалган темир балкаларнинг бир учи муаллақ осилиб ётибди. Бутун темир балкалардан пайвандлаб ишланган оғир шифт бир четидангина илиниб, лопиллаб турар, ҳар лопиллаганида аллақаерида чирс-чирс электр чақ-

моқ чақиб бутун штрекларни дам чарақлаган шўълага, дам зим-зиё қоронгиликка фарқ этар эди.

Акбарали яхлит темир шифтнинг ваҳимали лоциллашиданми ё кўзлари ҳеч нарсани кўрмай қолганиданми, ўзини йўқотиб бақира бошлади:

— Эҳтиёт бўлинг, қочинг, Бектемир ака!

Электр ҳамон чирсиллаб кўз очирмас эди, улар бир-бирларининг қаерда турганларини овозларидан, нафас олишларидангина пайқашар эди.

— Трансформатор!— деб қичқирди Бектемир.— Ҳозир балкалар босиб тушса, транспорматор портлайди! Бу—ёнғин деган гап, забойларда одам бор! Бу ёққа юр!

— Қочинг! Нима қилмоқчисиз?

— Трансформаторни ўчириш керак, портлайди!

— Қочинг, босиб қолади ҳозир!

— Учириш керак, фалокат юз бермасин, қаёқдасан?

Чирс-чирс чақмоқ чақилар, темир шифт даҳшатли лопиллар эди. Бектемир унинг тагига кириб, қайтиб чиқди.

— Дастага бу ёндан яқинлашиб бўлмайди, кўзга уряпти. Қаёқдасан, кўтар бунини!— У девор тагида турган қандайдир эски яшикка ёпишди.

— Қочинг деяпман, Бектемир ака! Ана тушяпти!— деб бақирди Акбарали. Бектемир бўлса бўйин томирлари ўйноқилаб яшикни силжитар эди, яшик огир, жиққа сув, четларига бетон ёпишиб қотган..

— Кўтаришвор! Бир зумда ячейкадан ошиб тушиб ўчириб чиқаман! Қаёқдасан?

Чирс-чирс этган ўлик шўълада Акбарали унинг қонсиз юзини, огирлик зўридан соққадай бўлиб кетган ёлғиз кўзини сўнгги марта кўриб қолди.

— Қаёқдасан?!

— Қочинг, Бектемир ака! Тезроқ қочинг, портлайди!

Акбаралининг товуши ўзига ҳам алақаёқлардан эшитилгандек бўлди. Қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмасдан, қоқила-сурина қочар, бақирар эди. У негадир бирдан дармонсизланди, томоғи хириллаб, овози чиқмай қолди, чаккасини ушлаган қўлида қон юқини кўриб яна ваҳимаси ошди. Узоқда туйнукдагидек бўлиб кун ёруғи кўринганда ҳамма ёқда чироқ ўчди. Йўллар, штреклар зим-зиё бўлиб қолди. Шу пайт орқада бир нима гурсиллаб, узоқдан мудҳиш фарёд эшитилди. Бу аччиқ товуш оёғидан чагандек, Акбарали қоронғида зах деворга юзи билан суялиб қолди. Бироқ штерклардан нимадир гувиллаб уни қувлаб ке-

лаётгандек эди, ҳалиги товушининг тоғ қаъридаги акси са-
доси эшитилди қулогига У тупроқ деворга суйкалиб, тар-
машиб олдинга силжиди, нафаси бўғилиб, узоқдаги кун
ёруғи уни ўзига тортаётгандек эди. Ҳалиги товуш... Бек-
темирнинг товуши. Уни темир балкалар босиб қолди.
Улгурмади. Трасформаторни ўчирди-ю, ўзи чиқиб олишга
улгурмади... Қочиш керак, энди қочиш керак!

Кимдир қўрқмади, у қўрқди. Бир зумгина қўрқди.
Бир зум... Бир зум. Уша ҳал қилди. Қайтмоқчи ҳам бўлган
эди, қайтмади. Яшик... оғир, цементли яшик... Қайтмади.
Қўрқди. Бир зумгина қўрқув... Энди қочиш керак! Қочиш
керак!

— Қочиш керак!!!

— Болам, Акбарали! Менга қара, ўргилай, ағдарилиб
ёт, болам, босинқираяпсан...

Акбарали ўрнидан сакраб туриб, чаккасини ушлаб
кўрди — қўлида қон юқи йўқ эди. Рўпарасида, ранги қув
ўчган онаси турибди.

— Ухлаганга ҳам ўхшамайсан, болам. Нимадан қўрқ-
динг, ёмон туш кўрдингми?

Акбаралининг кўз ўнгида ҳамон Бектемир турарди.
Лекин Бектемир йўқ. Бектемир темирлар остида мажақ-
ланиб кетган... Акбарали хунук тушга ўхшаган бу ўйлари-
ни улоқтириб ташламоқчи бўлгандек кўзини юмиб, боши-
ни силкиди. Боши тошдек оғир эди...

У қочиб келди. Қочиб қутуламан деб ўйлади. Лекин
одам ўзидан қочиб қутулолмас экан. Қалласи ҳам, кўкси
ҳам бўм-бўш...

Уртоқлари келганда яна ўзини четга оладиган бўлди.
Хола разм солса, орада энг камгап, камсуқуми шу. Кейинроқ
ошналари чақириб келса ҳам, «Чиқмайман» деб жавоб бера-
диган бўлди. Ушандан бери шериклари ҳам келмай қўйиш-
ди. Акбарали уларга қулфи-дилини очолмади, эл бўлолмади.

Дардингни айтолмаганингдан кейин эл бўлолмайсан-да.

Шундай вақтлар ҳам бўлар эканки, дўстларингдан,
одамлардан нажот сўролмайсан, ўзингни ўзинг ҳимоя қи-
лолмайсан, ўз орзуларинг юзига ўзинг тупроқ тортиб,
жон ришталарингни ўзинг қирқасан.

У яна ўша-ўша, гарданидан босган кўринмас юкдан
букчайиб, дардини бировга айтолмай ё ишида завқ, ё уй-
қусида ҳаловат, ё ошида там сезмай кунларни, ойларни ёл-
гиз, ер сузиб ўтказди.

Онаси унинг ҳам, худди ўзидек, туғилиб ўсган жойларини қаттиқ дард билан қўмсаганини сезар, билар эди. Шодасойга қайтишса, балки кўнгли ёришиб кетармиди, у ерда уни ҳамма билади, дардини айтишининг ҳожати йўқ, айбдор бўлса кечирар... Дардини ичига ютиб юраверса, бир умр қаддини кўтаролмайди. Қайтиш керак.

Бир чеккаси, албатта, ўзининг ҳам Шодасойни яна бир кўриб, тупроғини кўзига суртгиси келганидан, Шарофат холанинг кўнглига бу фикр яна келиб ёпишди:

— Манзура тушмагур ҳам бола-чақалик бўлиб кетгандир,— деди у ўғлига яна бир куни кечқурун.

— Бўлмаса-чи,— деди Акбарали,— шу вақтгача...— Қулоғида бўлса узоқлардаги Бектемирнинг бўғиқ овози янграрди: «Менинг қизимнинг ҳам бўйи етиб қолгандир. Олиб келаман, кўрасан. Ёқтирсанг, ўзигга бераман, худо хоҳласа...» Акбаралининг бадани увушиб кетди, бу товушдан қочмоқчидек, бошини буркаб ётди.

Қиш эди. Деразадан телевизион антенналарнинг изгиринда ҳуштак чалгани эшитилди. Онаси ҳам гапнинг дилсиёҳликка айланишидан кўрқиб жим бўлди. Алламаҳалгача изгирининг совуқ ҳуштагидан бошқа овоз эшитилмади.

Бир бемаза қиш бўлдики, қорасовуқ, тўнғак кўчирадиган аччиқ изгирин жонга тегди, яланғоч дарахлар ҳам, ер ҳам қоп-қорайиб, фигони чиқиб ётгандек. Бир мусоффо қор учқунлаб, бу ҳавонинг губорини олиб кетса-чи. Кейинги пайтларда ўпка қисиши яна зўрайган Шарофат хола ўғли ишга кетганда ёлғиз деразага қарагани юраги безиллаб ўтиради. Олам бўм-бўш кўринади кўзига. Оҳ деса оғзидан олов чиқади. Бир сув сепиб ҳовли супурса, келини билан гап талашиб хумордан чиқса, қатиқ увитиб, девор раҳнасидан қўшнисига узатса нафаси очилиб кетармиди. Тавба, суқсурдек ўғил ўстириб, шуларга зор бўлиб ўтирса энди...

Бир куни тушдан кейин салмоқлаб лайлакқор ёғиб бердики, шаҳарнинг чехраси очилиб кетганидан болалар кўчада «Офтоб чиқди оламга»ни айтиб юборишди. Офтоб қаёқда, пар ёстиқ тўзгигандек, осмон оппоқ бўлиб ётибди. Епирай, шунинг ҳаммаси ерга тушармикан?

Шарофат хола кечгача деразадан кўз узмади. Хамиридан хабар олди-ю, яна келиб ўтирди. Лайлакқор. Зап топиб айтганда одамлар. Қанот қоқмай, аста учиб келиб кўнади...

Шарофат хола бирдан ўрнидан туриб, манглайини деразага босди.

— Субҳон олло... Субҳон олло!— деди ранги оқариқираб. Йўлкада, булдуруқ боғлаган оппоқ акация тагида келишгангина бир қиз билан Акбарали турарди.— Тушим бўлмасин тагин,— деб Шарофат хола юз-кўзини сийпади, бир нималар деб пичирлаб, икки елкасига куф-суф қилди.

Қиз билан йигит бир-бирларига муҳим гаплари бўлмаса ҳам, афтидан, ажралолмай туришар, лайлаққорни кафтларига қўндириб, эриб кетишини томоша қилишар, қиқирлаб кулишар эди. Акбаралининг кулиши Шарофат холанинг юрагини ўйнатиб юборди. Уйлаб қараса, кўпдан эшитмаган экан унинг кулишини. Қиз ким бўлди экан, Шарофат хола уни ҳеч кўрмаган, кўрган бўлса узоқдан ҳам танир эди. Тўртинчи қаватдан иккаласи ҳам паканани бўлиб кўрипади, бошлари, елкалари оппоқ. Қизнинг қомати дуркун, пошнали туфлиси билан оппоқ ерни тўхтовсиз таптайвериб галвир қилиб юборибди, сумкачасини ўйнаганча баъзан эркаланиб, қийқириб кулар, Акбаралидан кўз узмас эди. Шарофат холага у жуда қадрдон кўриниб кетди: «Овла, гиргиттон, болагинамнинг кўнглини овла. Улиб бўлдим-ку...— Хола деразага пешанасини тираб йиғлаб юборди.— Хайрият-эй, худога минг қатла шукур! Астойдил бўлсин, ишқ-муҳаббат бўлсин ишқилиб. Ёш кўнглининг кўчаси кўп. Дўстлари билан юпанмаса, қайлиғи билан юнана. Кўнгил савдосидан зўри йўқ, у бошқа ҳамма гарду гамни юрагидан сиқиб чиқаради. Рост бўлсин, илоҳи, омин, рост бўлсин». Шарофат холанинг бирдан-бир илинжи шу бўлиб қолди. Дармон ҳам киргандек убуни баҳона қилиб ивирсир, ўғлини узоқ йиллар кўрмагандек эшикка кўз тутар эди. Уни Шодасойдан кутганда ҳам бунчалик илҳақ бўлмаган.

Акбарали ҳақиқатан ҳам одатдагидан бошқачароқ бўлиб кириб келди. Соқоллари тоза қирилган, ўзи ҳам бир оз яшаргандек. Ойиси ҳам ҳеч нарсани билмагандай, унга зимдан разм солиб, дастурхон тузади. Акбарали яхши кўрган шовласини иштаҳа билан тушириб, форточкаларни очди, ҳуштак чалиб у ёқ-бу ёқни айланди.

— Ойи, кўкламда мана бу болохонани ойнавонлик қилиб, тузатиб олиш керак.

Унинг овози жуда тиниқ эди, Шарофат хола тўлқинланганидан жавоб беролмади. «Ойининг ўргилсин, кўнг-

лимда нималар бўлаётганини билсанг эди! Наҳотки ўша ўзимнинг Акбаргинамни янгиттан топган бўлсам?!»

Акбарали бўлса ҳамон шўх ҳуштак чалиб, уч ойдан бери гапирмай ётган эски приёмнигини тузатиб қўйди. Кейин тўрдаги бурчакни мўлжаллаб:

— Ойи, шу ерга битта диван олсам майлими, жуда ҳувиллаб ётибди.— деди.

— Ол, ўргилай болам, ола қол.

— Нафасингиз қалай?

— Яхши, тасаддиқ, бугун қор ёғиб, ҳаво яхши бўлиб қолди.

— Сиз энди ўзингизни кўп уринтирманг. Чой қайнатсангиз бўлгани. Бозорни ўзим қиламан. Дазмолни ҳам...— Бирдан эсига тушгандек, дазмолни штепселга тиқиб, галстукларини саралай бошлади. Икки-учтасини дазмоллаб қозиққа осиб қўйди.

Она бугун ухламади, нафаси сиқилса ҳам, писанд қилмасликка уриниб, қайнаналик орзуларига эрк бериб, тонгача тилак тилаб, дуо қилиб чиқди. Эртасига гастроном олдида Абдусамадни кўриб қолиб, негадир, ўзи ҳам билмай, олдига югуриб борди.

— Вой, ўғлим, нимага ўртоғингизнинг олдига кирмай қўйдингиз?

— Ўртоғимнинг иши катта, хола. Халақит бермайлик деймиз-да. У кишининг ҳозир бизларга вақти йўқ. Шаҳарнинг энг бориб турган дилбарини ўзига оғдириб олди. Тўйга борамиз худо хоҳласа.— Бақалоқ Абдусамад от ёлини силагандек, машинасининг капотини сийпаб қўйди.— Салом денг, хола.

— Хўп, бўлади, отагинам,— Шарофат хола самосвалнинг дуди ичида қолди. Унинг гапи ўзидан бошқа ҳеч кимга эшитилмасди: Шаҳарнинг бориб турган дилбари... Тўй... Вой ўлай, қаяқдан келди мен шўрликка бу бахт-толе... Вой ўлай...

— Ҳа, хола, нима бўлди?

Бу нотаниш бола эди. Мажолсизланиб қолган хола-нинг қўлидан сумкасини олиб, подъездигача суяб элтиб қўйди.

Ажабо, ким экан-а шаҳарнинг бориб турган ўша дилбари? Бу фикр Шарофат холани гангитар, чўчитар, ҳар куни неча марта хаёлига келиб, чарчатар эди. Акбарали бўлса ҳеч нарса бўлмагандек, бепарво кириб келиб, ҳуштак чалиб чиқиб кетади. Ваҳолонки, Шарофат холага маъ-

лум—ҳамма гап мана шу бепарволик билан мана шу ҳуш-такда. Хола оналарга хос синчковлик билан яна анчамунча нарсаларни ҳам билиб олди: бахт қушининг оти Ҳадия экан, техникумни битирибди, комбинатнинг лабораториясида ишлармиш.

Ишлар шундоқ юришиб кетдики, ҳатто ўзи билан танишиб ҳам олди.

Дам олиш кунни эди. Эрталабдан офтоб чарақлаб, ерни эритиб юборган бўлса ҳам, тоғ бағирларида, чанғибоп қияликларда қор кумушдай ярқираб турарди. Акбарали саҳарлаб туриб, даҳлизда пишиллаганча ниманидир боғлаб, тугиб, тика бошлади. Шу пайт пастда Абдусамаднинг машинаси жимжит кўчани янграшиб гудок чалди. Шарофат хола деразадан қараса, эшик тагида бир машина йнгитқизлар. Елкаларида рюкзак, кузовда гилоф кийгизилган жуфт-жуфт чанғилар. Ҳаммалари бирдан шовқин солиб, деразага қараб қўл силкишарди.

— Ойи, ойи, мана буни олиб тушинг,— деди Акбар даҳлиздан,— ҳозир тушади, денг, каллан саҳарлаб маҳаллани бошларига кўтаришмасин.— У онасининг қўлига тугунча тутқазиб, ўзи рюкзакни елкасига олишга уринди. Юзини тер босиб кетган, шошар, пастдаги шовқинни кесолмай, қичқирар эди:— Ҳозир деяпмай-ку, мана бўлдим!

Шарофат холанинг юраги чапак отди. У зинадан ташаётганида пилдираб чиқиб келаётган қизга куч келди. Бу Ҳадия эди. Улар илгари сира учрашмаган бўлсалар ҳам, бир-бирларини танишди. Қандайдир ички бир сезги билан танишди бир-бирларини.

— Шарофат хола...— Қиз бош эгиб тўхтаб қолди. У кампирни лол қилиб қўйган эди.— Акбарали акам тушадиларми?

Шарофат хола бир нима деёлмай илжайганча тугунни узатди. Қизни дилбар деганларича ҳам бор эди. Нозиккина оқиш юзида губор йўқ, лаблари бўртган, сал-пал қалам теккан пайваста қошлари чиройли чимирилиб, «мунча қарадингиз» дегандек ийманиб турар, қалин сочи қизил беретини тўлдирган, ўзи ориққина бўлса ҳам, кўкси тўла, пахмоқ оқ жун фуфайка юзининг мармар рангини янада шўълалантирар, торгина ҳаво ранг шими эса қадди-қоматининг баркамоллигини таъкидлаб тургандек.

Қизни кўриб эсанкираган Шарофат хола пастда ола-тўполоқ, шовқин-суроннинг устидан чиқиб, на Ҳадияга, на ўғлига бир оғиз гап айтолди. Уғли билан Ҳадия бир-

бирларини кўриб қип-қизариб кетишди. Акбарали қизнинг белидан ушлаб даст кўтарганча кузовдан ошириб қўйди, кейин йигитлар ўзини ҳам қўлидан тортиб чиқариб олишди. Йигит-қизлар қий-чув солишар, тинмай кулишар эди. Қаердадир гармонь гийқ этди, кимнингдир чангисими, таёғими қирс этиб синди, аллаким машина жилганда чинқариб юборди.

Машина жўнаб кетгандан кейингина «Хайр, хола, хайр!» деб қичқиришди-ю, қулоғи тинган Шарофат яна бир сўз айтолмасдан қолаверди. Лекин Ҳадияни роса тўйиб кўриб олди, жўнаб кетгунича кўз узмади ундан.

Чиройли келиндан кўрқиб юрарди, мана, худо берди чамаси. Чиройлининг ташвиши кўп бўлади, дейишади. Бу—бир. Иккинчидан, ҳам чиройни, ҳам эсни бирдан ато қилмас экан худо. Камдан-кам бўлади. Училамчи, чиройли келин ҳеч қачон қайнананинг хизматини қилмайди...

«Вой, нималарни ўйлаяпман, мен эси паст. Бандаи ношукур. Буларнинг ҳаммаси ҳам бекор гап, эскилик гап. Борди-ю, биронта кам-кўсти бўлса ҳам гўрга. Кимнинг кам-кўсти йўқ? Менга ўғилгинамнинг очиқ чеҳраси керак. Чеҳраси очилди унинг, бир ойдан бери қайта туғилгандай бўлиб қолди. Лоҳовлавақауввата! Муҳаббат-да, ўргилай, муҳаббат! Яна қайтиб келмаса бас ўша эски дилхиралиги. Поққос гумдон бўлиб кетсин ишқилиб. Қайтиб келмайди энди, гумдон бўлиб кетади, ишқ-муҳаббат нималарни енгмайди!»

Бугун куши билан Ҳадиянинг каптардеккина ҳаво ранг кўйлакдаги қомати кампирнинг кўз ўнгидан кетмади. Шарофат хола уни бир кўришда роса ёқтириб, кўнглига жойлаштириб олган эди, бағрига босгиси келаверди. Толендан чўчиб-чўчиб, хаёлида нуқул, келиним, деб эркалайди. Ўйлаганмиди ахир, осмондан тушгандек, шундоқ, барно қиз, эсли, кўҳлик, иболи. Товуши ҳам беозоргина: «Акбарали ака тушадиларми?» «Акбарали» деган тилгинандан онанг айлансин! Сен Акбарали билан менга қандай қувонч, қандай бахт-толе келтирганингни билсайдинг...»

Шарофат хола ёлғиз ўтириб йиғлаб олди. Ҳеч қачон бундай роҳат қилиб йиғлаган эмас эди.

Кечқурун деразадан томоша қилган манзараси ширин хаёлларининг давомидек бўлди.

Машина келиб тўхташи билан чаққон сакраб тушган Акбарали кўлларини ёзди, кузовдаги йигитлар Ҳадияни чинқиртириб унинг қучоғига отишди. Қиз ҳам ерга қаттиқ

урилмаслик учун ноилождан йигитнинг бўйнига осилиб қолди. Абдусамад бўлса, шартга газни босди, кузовдаги йигит-қизлар қий-чув билан тебраниб, қаҳ-қаҳ уриб, қўл силкиганча жўнаб кетишди. Акбарали қизни ҳамон кўтариб турарди.

Шарофат холанинг юраги қинидан чиқаёзди. «Олиб кира қол! Олиб кира қол, болам!» дерди пичирлаб.

— Вой ўлай, мен нима деяпман, тавба, тавба!— деб деразадан ўзини четга олди. Нима қилишини билмай, яна қайтиб келди. Ташқарида шом қоронгиси, йўлка четларида қор уюмларигина ялтираб турарди. Акбарали қизни ҳамон қўйиб юбормай ҳазиллашарди. Қиз типирчилар, йигит бўлса уни дам юмшоқ қор уюмига ирғитмоқчи бўлиб, дам бўйнидан тишлаб олмоқчидай таҳдид солар эди.

— Вой кўпол, вой кўпол, қизни хафа қилиб қўймасайди,— деб Шарофат хола тепада жонини ҳовучлаб турибди.

Акбарали ниҳоят қизни ерга туширди. Туширди-ю, лекин қиз қўлларини унинг бўйнидан олмади. Шом қоронгиси қуюқлашдимиди. Шарофат холанинг кўзи хиралашдимиди, хуллас, ўгли билан Ҳадияси тушмагур худди бир кишидек, биттагина қоп-қора соядек бўлиб қолишди. Дарахт тагида оппоқ қор, қор устида икки соя; новчароғи булару, пастроғи — рюкзак. Бошқа ҳеч нарса кўринмас эди.

Акбарали бирор соатлардан кейин оловдек ёниб кириб келди. У бугун сергап, серҳаркат эди. Тоғлардан, чанги учинининг завқларидан гапира кетди.

— Ҳадияхоини уйигача кузатиб қўйдингми, болам?

— Ҳадияни?— Акбарали кўзлари чарақлаб онасига қараб қолди.— сиз уни қаёқдан биласиз?

Ойиси узр сўрагандек ерга қараб жилмайди. Бу жилмайишида меҳру миннатдорлик ҳам, аллақандай эзгу бир андиша ҳам бор эди. Акбарали аста келиб ойисини қучди.

— Овқатингни олиб келайми, болам?

— Олиб келинг, ойи!— деди хушчақчақ Акбарали.

У ечиниб, ювингани чиқди.

— Чой ҳам дамлайми?

— Дамланг, ойи!— деб қичқирди ўгли.

Лекин ювиниб чиққандан кейин диванга чўзилди-ю, стол тузалганча қолаверди. Тоғ саёҳатида қони қизиб яшариб кетган Акбарали хаёлчан шифтга тикилиб ётарди. Бу унинг илгариги ўй суриши эмас, кўзлари тийрак, чеҳраси ёрқин, хаёллари аллақайда. Ҳадияни ўйлапти, она

буни сезди. Шу пайт ўғлидан кўз узгиси келмаса ҳам, аста шипиллаб ошхонага чиқиб кетди. Ўйласин, ўйлари жуда ҳам ширин ҳозир, кўзларини ўйлаяптими, лаблариними... шивирлашларини эшитяптими, кулишлариними...

Сокин тун чўкди. Ташқарида қорамтир осмон билан қор қоплаган ер оқлиги жимгина олишади. Ҳар деразага шўъла кўнгандек, хоналар ёруғ, илиқ, файзли.

Ёқимли ҳоргинликдан кейин оромбахш уйқу босиб келади... Уй ичида муҳаббат шарпаса яхши-да.

Шу тарика кунлар, ҳафталар ўтди. Шарофат хола ўзининг нафаси оғирлашиб, ҳансираши зўрайганига қарамай, фикри-зикри ўғлида эди. Акбарали гоҳо оғир, ўйчанроқ қайтса ҳам, кўпинча хушчақчақ, комбинат газетасига мақтаб ёзилганларини ҳазил-мутойиба билан сўзлар, онасининг кўнглини овлашга, нима биландир банд бўлишга ҳаракат қилар эди. Унинг бу ҳаракатида аллақандай бир сунъийлик, зўрма-зўракилик борлигини она пайқамади.

Бир куни, Акбарали ишда эди, кутилмаганда эшикдан отилиб Ҳадя кириб келди. Кирди-ю Шарофат холанинг юзига тикилиб тўхтаб қолди. У яна ҳам дуркунорқ, оловдек иссиқ кўринди холага; ингичка белини қисиб кенг тилла ранг камар боғлаган, бурмали юбкаси кўпчиб турибди, лекин оқиш юзида, чўччайган лабларида аллақандай титроқ, ваҳима бор эди. Бўлгуси келинининг ҳуснига маҳлиё, унинг тўсатдан кириб келганига ҳайрон бўлган Шарофат хола аввалига унинг ҳолатини пайқамади.

— Шарофат хола!— деб унинг бағрига ташланди қиз. Улар кўндан таниш қадрдонлардек, она-боладек бир-бирларининг бағриларига инишди. Қиз, аъзойи бадаи қалтираб, йиғлаб юборди.

— Вой жонгинам, сизга нима бўлди, ўргилай?— деди эсапкираб қолган Шарофат. Қизнинг товуши хунук, у ўксиб ўкириб йиғлар эди.— Вой ўлмасам, қизим, кўтаринг бошингизни, нима бўлди?..— Уни бирдан ваҳима босиб, қизни бағридан узди:— Акбаралига бир нима бўлдими? Гапиринг!

— Йўқ, унга ҳеч нима бўлгани йўқ,— деб қиз бош силкигач, она уни астойдил юпата бошлади. Ҳадя унинг елкасини ҳўл қилиб юборган, юзи буғриқиб, мижжалари қизарган эди.

— Гапир, нима ҳасрат тушди бошингга, дардингни олай, жонгинам,— деди хола қизнинг бошини, елкаларини силаб.

— У мени... у мени яхши кўрмайди, хола, энди нима қиламан?..— Ҳадя яна йиглаб юборди.

Шарофат хола кўнгли ёришиб, яйраб жилмайди. Қизни яна бағрига босиб эркалади.

— Вой, шунга шунча йиги-сигими, ўргилай!..— деб кулди хола. Ўғлининг бу нозик ниҳолни қанчалик севишини у билмай, ким билсин! Қизнинг бу йигиси ҳозир унга ҳам кулгили, ҳам ширин туюлди.— Сизга шундоқ кўрингандир-да!..— товушини пасайтириб шўхлик билан гапирди хола.— Яхши кўради, айланай, шундай яхши кўрадики, эс-ҳушини йўқотиб қўйган, ҳа.

— Йўқ, яхши кўрмайди,— қиз жиддий гапирди, бошини кўтармай кўз ёшини артди.

— Вой, мен биламанми, сиз биласизми, тасаддиқ? У бутунлай ўзгариб, бошқа одам бўлиб қолди. Ҳаммасига сен сабабчисан, болагинам.

Онанинг сенлаб гапиргани таъсир қилиб, Ҳадя тағини кўзига ёш олди. Лекин пичирлаб яна такрорлади:

— Яхши кўрмайди...

— Нега энди, гапир, тушунтир ахир менга, бир нима дедими, хафа қилдими, ёлгон гапирдимми...

— Йўқ...

— Олманинг икки палласидек ярашгансизлар, бири-бирига худонинг ўзи бичиб-тиккан деб ҳамманинг ҳаваси келяпти, тағин нима?..

— Акбарали акам ғалати!..— Қиз юз-кўзини артиб, ўтирди, «мен тушунмайман, тушунтиролмайман», деган маънода елка қисди, ожиз тикилди.— Акбарали!.. ғалати. Айниқса кейинги вақтларда. У кўпчилик орасида хушчақчақ, ҳуда-беҳудага кулади, мени эркалаган, ҳурмат қилган бўлади. Лекин биласизми!.. буларнинг ҳаммаси зўраки, ясамага ўхшайди.

— Нега энди, болам!— жаҳли чиқди онанинг.

— У фақат ўзини овутишга урингандай. Назаримда мен билан ҳам ўзини овутиш учун... ниманидир унутиш учун... Нега десангиз, ёлғиз қолганимизда у менга ҳеч нарса гапирмайди, баъзан хаёли алақаёқларга кетади, ёнида менинг борлигимни ҳам унутиб қўяди!..

— Йиглама, буларнинг ҳаммаси беҳуда гап, сенга шундай туюлгандир, болам.— Ҳоланинг юзига ҳам хунук соя тушган эди, лекин у тан олмасликка, қизга тасалли беришга астойдил уринди:— Йўқ, қизим, у сени яхши кўради. Менга қара, сени яхши кўрмай бўладими-я!

Қиз тасалли топмади.

— Елғиз қолсак гүё йўқ бўлади-қолади. Бир нима суриштирсам, ғалати қарайди совуқ назар билан. Яхши кўрган одам шунақа бўладими, холажон?

— Ахир, эркала, силаб-сийпа, бағрингга ол...

— Мен ундай қиз эмасман, Шарофат хола,— дили оғриб, ерга қаради қиз.— У мендан бир нимани яширади.

— Мендан ҳам...— деб юборди она. Беихтиёр айтиб юборди-ю, ўзи Ҳадядан баттар аҳволга тушди. Упкаси тўлиб, кўз олди қоронғилашди. Ўша илгариги дардчил Акбарали гавдаланди кўз ўнгида. Бошини столга қўйиб йиглаб юборди.— Тавқи лаънатинг бор бўйнингда, болам!.. Нега очилмайсан, нега айтмайсан?

Ҳадя унинг айтиб йиғлашига тушунмади-ю жуда кўриқиб кетди. Шарофатнинг йиғиси даҳшатли, кўпроқ тутқаноққа ўхшар эди, нафаси қисиб, юзлари оқарди. Ҳадя дарров ҳушёр тортиб, шошиб жой қилди, суяб олиб бориб, ётқизди. Рўмолчаси билан авайлаб юзларини артди, суз берди.

— Холажон, тинчланинг. Ҳеч гап бўлгани йўқ, мен... мен... энди сиз гапирманг, дам олинг.

Фортчкани очиб, елиб, анча ўтирди. Онани сал ўзига келтиргандан кейин, соатига қараб, кетишга отланди. Акбаралининг ишдан қайтадиган вақти бўлган эди. Ҳадя хайрлашди. Остонадан яна қайтиб:

— Менинг келганимши айтманг, хўпми, хола,— деди-да, пиқ этиб йиглаб чиқиб кетди.

Шарофат хола ҳушсиз ётдими, босинқирадими, ишқилиб, кечга яқингина ўз товушидан уйғониб кетди. «Шундай қизни-я! Шундай қизни...» деб ҳамон пичирлар эди қуруқшаб кетган лаблари. У нарироқда ўтирган ўғлини кўрди. Акбарали ҳамма нарсадан хабардор, Ҳадянинг келиб кетганини ҳам, онасига нима бўлганини ҳам пайқаб турар, ҳаммасига ўзи айбдорлигини ҳам билар эди чоғи. Шунинг учун онасидан ҳол-аҳвол ҳам сўрамай, ҳиссиз, ўйсиз, чақмоқ урган тўнкадай бўлиб ўтираверди. Шарофат холага у узоқдан аллақандай қорайиб кўринди. Ориқлаб кетибди. Биринчи марта ўғли ҳақида ёмон фикр келди кўнглига, Шум қадам... уйга касофат бошлаб келдими... Шунини ўйлади-ю инграб юборди.

Онанинг кўзлари сўниқ эди. Муҳаббат келтирган дастлабки қувончлар ҳам сўнди. Умр шамини ҳам сўндиради шекилли.

Шарофат хола ётиб қолгандан кейин Ҳадянинг ҳам, Абдусамадларнинг ҳам дараги бўлмай кетди. Акбарали ҳаммасини ўзидан чўчитиб бездириб қўйганга ўхшайди. У уйнинг қоронғи бир бурчагида узоқ ёлғиз ўтирадиган бўлди. Баъзан ўз-ўзи билан гаплашади: «Бир зум... фақат бир зум... Уша лаҳзада бир зумгина ўзимни бошқача тутганимда эди... Одам ўзини ўзи ўлдирганда ҳам унга бир зумлик бардош етишмай қолади, дейишади...» Яна алланималар дейди. Кейин қўрқиб ўрнидан туриб кетади.

Бориб қаёқлардандир ичиб келади, кечаси ухламай у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб чиқади.

Кейинги вақтда онасига, унинг бетоблигига ҳам эътибор бермай, аллақайларда бир нима қидиргандек, бир ўзи тентираб юрар, кеч қайтар эди. Бугун ҳам кун ботгунча айланиб юриб, посёлканинг овлоқ бир еридаги кимсасиз буфетга кириб борди. Бу ерда буфетчи хотин уни таниб қолган эди, сўрамасданоқ, икки юз грамм ароқ қўйиб берди. Ишсиз кунлари Акбарали бу ерга икки-уч қайта келиб кетади, бошқа кунлари бўлса ишдан кейин...

Уйда Шарофат хола касал. Ўзига қарамаса ҳам, ўглининг ҳуштак чалиб, папирос тутатиб келганига баъзан хурсанд бўлиб бош кўтаради. Аммо қаровсиз қолган беморнинг аҳволи кундан-кун оғирлашарди. Айниқса, ўглининг ундан яшириқча ича бошлаганини пайқагач, у сўнги илинжини ҳам йўқотгандек бўлди.

— Ойи!— деди Акбарали бир куни маст ҳолда онасининг ёнига ўтириб.— Мен ҳаммасини айтиб бердим. Соняга. Буфетчи хотинга айтдим...

— Нимани айтдинг, болам?

— Ушани... У ёқда... одам ўлдирганимни... Сабаб бўлганимни.

Шарофат холанинг кўзи тинди, худди тушдагидек, тубсиз қоронғи жарликка шўнғиб кетди. Лекин ҳуши бор эди, гапиролмас эди холос. «Илоё, кетиб қолмасам бас. Яна қиттак қувват бер!» деб ўйлаганини билади. Анчадан кейин тили айланди:

— У нима деди, болам?

— Ичгин, унутасан, деди..

Акбарали омонат ўтирган жойидан гандираклаб, йиқилиб тушишига сал қолди. Шарофат хола дармонсиз қўли билан уни ушлаб қолмоқчи бўлиб, алланима деди. Энди унга барибир эди. «Энди у дунёлигимни ўйлашим керак»,

деб қўйди ичида. Шунинг учун: «Кимни, нега, қандай қилиб?» деб сўраб ўтирмади.

— Сен, болам, буфетчи хотинга эмас, бошқа ҳеч кимга ҳам эмас, фақат шодасойликлар олдига бориб гуноҳингни ўтиришинг керак. Фақат ўшалар гуноҳингдан кеча олади. Ўзингни кўрсат, бош эг. Бошқаларга ёрилганинг билан, у лаънати бўйинтуруғинг гарданингда қолаверади. Қайтайлик, жон болам, кўзим очигида...

Маст Акбарали каравотдан сирғалиб, қоқ полга мукка тушди-да, бўкириб йиғлаб юборди...

Шу кечадан кейин Акбарали ичкиликни ташлай ол-маса ҳам, соқоли ўсган, қовоғи салқи, маст ҳолда онасига қатиқ-сут, дори-дармон олиб келиб бериб юрди. Аммо Шарофат хола энди на овқат ер, на дори ичар эди.

Бир уни у ўғлини ёнига чақириб, васият қилди:

— Рози бўл, бўтам... Шодасойга олиб бориб, ота-буваларимиз ёнига қўй, мен ҳам рози кетай, жон болам... Тиригимда унамадинг...

Акбаралининг кайфи бирдан тарқаб, заиф баданини титроқ босди, ранги оқариб кетди. Фақат анчадан кейингина ўзига келиб:

— Ойи!— деб ўзини каравотга ташлади. Лекин Шарофат хола аллақачон кўз юмган эди...

— Мен ўлдирдим сизни, ойижон, мен ўлдирдим, мен, мен, мен!..— дерди Акбарали икки қўли билан салқи юзларини чангаллаб.

Сўнгра у, йиғлаб ҳолдан тойгандан кейин, бош кўтариб онасининг қоғоздек оқ, жонсиз юзини кўрди. У шу ҳолда: сийрак, оқ сочлари тўзиган, няғи туртиб чиққан, бурни юпқа, кўзи юмуқ мурда қиёфасида Акбаралининг хотирасига михлангандай ўрнашиб қолди. Кўзини юмса ҳам кўз олдига келади. Авваллари Бектемир аканинг темир рельслар остида мажақланган қонли юзини кўз ўнгидан қуволмас эди. Энди иккита бўлди: дам онаси, дам Бектемир ака... Бирини қувса иккинчиси келиб гавдаланади...

Негадир бирдан жимлик чўкди. Узоқ, оғир жимлик. Тунми, қишми, қанча давом этди—Акбарали билмайди. Кўзини очса, ҳали ҳам ўша ерда, онасининг жасади ёнида ўтирибди. Кун иссиқ, қуёш қизитарди, деразалар, эшиклар очиқ, уй тўла одам, уй тўла жимлик. Туни билан шундай ўтириб чиққанга ўхшайди. Бу одамлар комбинатдан, маҳалладан, қўни-қўшнилар. Акбарали кўпини танимайди. Шарофат холанинг қадрдонлари, таниш-билишлари бўлса ке-

рак. Марҳуманинг ҳамсуҳбати, дўсти кўп эди. Акбаралиники бўлса — йўқ. Битта ҳам йўқ. Мана комбинатдан кимдир таъзия билдирыпти, кимдир кўнги сўраяпти, маҳалладан келган биров маросимга бош... Акбарали улар билан ҳеч қачон ёзилиб ҳангома қурган эмас.

Нарироқда шериклари билан Абдусамад кўринади. Ҳаммалари астойдил дард чекиб, ташвиш тортиб туришибди. Абдусамад Шарофат холанинг васиятини билгач, машинасини йўлга шайлагани шошганча гаражга жўнаб кетди. Кимдир ҳужжатлар билан банд эди, кимдир телефонда... Акбарали буларнинг ҳаммасига бепарқлик билан ҳиссиз, ўйсиз кўзларини ер остидан тикиб, эсаникрагандек, бир ерда қўл қовуштириб турибди. Гуё она ўлими унинг ҳаётида энг муҳим, энг мусибатли воқеа эмас. Гуё ҳали олдинда бундан ҳам муҳими, бундан ҳам огири бордек. Бордек, аммо нима эканлиги маълум эмас...

Тобутни пастга олиб тушганларида Акбарали бир чеккада бош эгиб турган Ҳадяни кўрди. Назарида, у ҳозир бир нафасгина бўлса ҳам ўзини Акбаралидек ҳис эгиши керак, бир нафасгина бўлса ҳам унинг аҳволини тушуниши керак эди. Чунки марҳуманинг дастлаб кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб қолишига ўша сабаб бўлган. Ҳозир у шуни бировга айтолмай тургандек...

Акбарали қизни кўриб қотиб қолди. Бир интилди ҳам шекилли, лекин оёқлари бўйсунмади. Нима қилсин, ёнига бориб, бор гапни тўкиб солсинми? Аммо энди нима фойдаси бор, барибир бирга бўлишолмайди-ку.

Ҳа, яхшиси билмай қўя қолсин. Билса бу ажралиш унинг учун шунчаки бир бадбахтликдан қутулишдек бўлади. Қўй, у ҳам бир нарсасини йўқотгандек бўлсин...

Акбарали қизнинг ёнига бормади. Қайрилиб, машина томон юрди, зинага оёқ қўйиб очиқ кузовга, онаси ёнига чиқди. Унинг кетидан машинага яна анча-мунча одам чиқди. Таниш-билиш қадрдонлар марҳумани сўнгги йўлга кузатишга, унинг васиятини бажо келтиришга отланишган эди.

Офтоб тобора қизитяпти. Машина секин юрганидан, шабада кун тафтини кесолмайди. Орқадан етиб келган машиналар ғувиллаб ўтиб кетади, уларнинг кетидан енгилчанг кўтарилиб, йўл четидаги ўт-ўланлар тебраниб қолади. Арпа-буғдой ўриб олинган, қирлар сап-сарик. Олдинда дам қорайиб, дам қўнғир тусга кириб тоғлар кўзга ташланади. Ўша ерда, қайси бир дарада Шодасой...

Акбарали у ерга яна ўз иктиёри билан қайтиб боришини сира ўйламаган эди. Ҳозир ҳам боргиси йўқ, бормаса ҳам бўларди, лекин негадир оёғи ўша ёққа тортяпти. Тақдир экан шекилли. Шум тақдир етаклаб кетяпти уни. «Она васияти. Она васияти...» деб такроларди ичида нимагадир далил келтираётгандек.

Йўлга чиққанларидан бери орада бир оғиз сўз қотилгани йўқ.

Акбарали онасини ўйлашга уринарди. Лекин Шарофат хола унинг кўз олдида нуқул ўлик қиёфасида гавлаланаверди. Акбарали бунга чидаёлмай тўлғанди, кузов тахтасига бошини қўйиб ўтирганча бошқа нарсани ўйлашга ҳаракат қилди. «...улгирар эдик. Икковлашиб баробар уринсак, улгирар эдик. Уша бетон ёпишиб қолган яшикни икковлашиб силжитсак...» Бирдан кўк томирлари ўйноқилаб чиққан, кўзлари бақрайган Бектемир ака кўз олдига келди. Кейин унинг мажақланиб кетган қонли юзи келиб гавдаланди, Акбарали бошини кузов тахтасига уриб инграб юборди. Бирга келаётган ҳамдард одамлар ачиниб бир-бирларига қараб қўйишди. Ҳар ким ўзича тасалли беришга уринарди. Қўрқиб кетган Кенжа деган йигит нима қилишини билмас, тим қора мўйлови тердан ялтирар эди. У Акбаралининг елкасига қўлини қўйиб овутмоқчи бўлди:

— Оғир бўлинг ака, фойдаси йўқ... Тириклар омон бўлсин...

Шодасойга соат бешларда кириб боришди. Акбарали шу ерда катта бўлиб, қабристон қаердалигини билмав экан. Абдусамад бу ерларга бегона бўлса ҳам, ҳар қалай, шофер эмасми, адашмасдан топиб борди.

Қабристон кўприкка етмасдан чап томонда Шодасойнинг шундоқ тепасида, баландликда эди. Бу ердаги тераклар, қайрағочлар ҳозирдан сарғайиб кетибди. Куз ёрта келганидан эмас, сув чиқмаганидан бўлса керак. Оёқ ости қалин хазон, узоқдаги сой шабадасига тепадан ҳам сариқ барглар пилдираб тўкилиб турипти. Оёқ остида ҳазон шитирлаши, қош қораярда узоқ-узоқларгача эшитилиб, бу теракзор қабристоннинг диққинафас жимлиги яна ҳам сирлироқ, оғирроқ бўлиб туюлар эди.

Акбарали энди эслади: унинг болалигида бу жойлар яланглик бўлиб, шодасойликлар бу ерда улоқ чопишарди. Бу тераклар кейин экилган, у вақтлар сойнинг бу бетида битта бўғоз тутдан бошқа дарахт йўқ эди. Акбаралининг болалар билан чойшаб тутиб тут қоқишгани эси-

да. Сой ёқасидан ялпиз ҳиди келарди, маст бўлиб қарқуноқлар сайрарди. Сойнинг нариги қирғоги бўлса тикка жар, «Жар тагида ялмоғиз камар бор», дейишарди. У ерга болаларни йўлатишмасди. Акбаралини ҳам дадаси у ердан қувлагани-қувлаган эди.

У киши Шодасойда аравасоз эди. Тўғин эгадиган катта кунда бутун ҳовлиларини эгаллаб ётарди. Дадаси ҳўл қайрағочни қўр аралаш кулга кўмиб тўғин эгар, кегай йўнар эди. Акбарали бўлса отасининг ёнида ип эшиб, сирач қорар, ойисининг ўғирда жўхори талқон туйиб, заранг косага бир қошиқ шинни солиб беришини тоқатсизлик билан кутарди. Қимматчилик эди-да. Жўхори талқонни яхши кўрарди Акбарали.

Кейин тоғда кон очилиб, сойнинг нарёғида меҳмонхона, яна қандайдир катта бинолар туша бошлади. Дадаси аравасозликни ташлаб, конга ишга кирди. У урушда ўлиб кетгандан кейин Акбарали ҳам кончи бўлди.

Энди буларнинг ҳаммаси Акбаралига узоқ ўтмишдек, гўё ўзининг эмас, бегона бир одамнинг бошидан ўтган хотиралардек бўлиб туюларди. Шодасой ҳамон шовиллаб ётибди-ю, лекин Акбаралининг болалиги йўқ. Жар тепасида бегона бир шаҳар оқшом чироқларини ёқмоқда. Бу ерда эса, қабристонда жимлик...

Ҳалидан бери жонсиздай қотиб турган Акбарали қараса, онасини аллақачон қўйиб бўлишибди. У беихтиёр ҳаракат билан эгилиб бир сиқим тупроқ олди-да, дўппайиб турган янги қабр устига сочди. Фақат шундагина, онасидан жудо бўлганлиги ҳушига етиб, оёқлари қалтираб қабр ёнига тиз чўкди, юзини қўллари билан тўсиб, ўкраб-ўкраб йиғлади.

Абдусамад, Кенжа, бирга келган одамлар Акбаралининг тепасида бирпас туришди. Сўнгра, Абдусамад Акбаралининг ҳозир онасини ташлаб кетолмаслигини билиб:

— Қоронғи тушиб қолди, Акбарали ака, бўлмаса биз қайтлайлик. Сиз ҳали бир-икки кун шу ерда бўларсиз. Тўзим берсин...— деди.

Улар жўнаб кетишди. Юк машинасининг гувиллаши Шодасой шовқинида йўқ бўлди ҳамки, Акбарали бош кўтаргани йўқ.

Акбаралининг ҳаётда ҳеч бир илинжи қолмаган, қалби бўм-бўш эди. Ҳозир унинг ҳам жонини олишса-ю онаизорининг ёнгинасига қўя қолишса, мингдан-минг рози бўлар эди. Чиндан ҳам, нима қилади энди, қаяққа боради? Би-

ровга маслаҳат соломаса! Бу туғилиб ўсган жойлари ҳам энди унга бегона. Одамлар ҳам... Ҳамма, ҳамма одамлар бегона! Биттаю битта муштипар онаси бор эди, мана энди у ҳам қора ернинг қаърида ётибди.

Акбарали она қабридан бош кўтариб, ўрнидан турганида атроф ним қоронғи эди. Оёқ остида хазон шитирлаб жимликни бузди, қўналгада қушлар чўчиб питирлашди. Акбарали теракларни, қабр дўнгликларини оралаб, панжараларга, сағана тошларига урилиб, сўқмоқ йўлни излар, аллақандай ваҳимадан қора тер босиб кетган эди. Нимагадир илиниб энги йиртилди, қовжираб ўт босган дўнгликлар, харсанг тошлар қоронғида ваҳимали соядай киши юрагига ғулув соларди. Акбарали ниҳоят сўқмоқни топди, узоқдан панжарали дарвоза кўринди. Бироқ муюшда бир одам қорасини кўриб, сочи томирларигача муэлаб кетди. Одам жуда катта эди, у дарахтлар соясида, қоронғида пуסיб тургандек кўринди. Танини совуқ тер босган бўлса ҳам, Акбаралини қандайдир ғайри табиий куч ўша томонга сургади. «Қўрқавераманми, энди менинг қўрқади-ган жойим йўқ!» деб пичирлади-ю, ўзи истамаса ҳам оёғи тортиб кетди. Одам шарпаси дарахт соясида бирпас кўринмай қолди, Акбарали дадил босиб борарди. Дарахт орасидан оқаринқираб уфқ кўринди. Шу пайт беш қадамчагина нарида ҳалиги шарпа яна пайдо бўлди. Энди у ёни билан турарди. Акбарали унга қараб тўхтади-ю орқага тисарилди. Бирдан... Ҳавогача титраб кетди. У бақириб юборди-ми ўзи билмайди, лекин огзи очилиб, бехосдан тамом гунг бўлиб қолган эди. Акбарали қозикдек қотди, тебранди, қўли билан кўзларини беркитди, яна очди: рўпарасида... ўзи... ҳа, ўзи, Акбарали турарди!

Бу ердан қандай қилиб қочганини у билмайди, бир маҳал бориб дарвоза панжарасига урилганида сал ўзига келди. Хайрият, йиқилиб қолмабди... Ё йиқилиб, яна туриб кетдими? Қанча ётди? Тилдан қолмадимикан?

Гапириб кўрай деса ёнида одам йўқ. Узича гапирса ҳам бўлади-ку. Тили шшинқираб оғзига сигмай турганга ўхшайди, лекин йўқ, айланяпти.

— Ёлғон! Ёлғон! Бас. Қўрқмайман!— деб қичқириб юборди у.

Қоронғида жимжит қабристон янграб кетди, сойнинг на-риги қирғоғидаги жардан: «...ас!» «...ан!», деган акси садо келди. Акбарали ўз товушидан яна қаттиқроқ кўрқиб кетган эди. «Нега қичқиряпман?»—деб ўйлади.—Бу жиннилин

аломати эмасмикан? Бу кўзимга кўринган одам... одам? Узим-ку бу! Ё жинни бўлганда одам ўзига ўзи кўри-нармикан? Узим...

Ҳа, бу унинг худди ўзи эди. Уша қирра бурун, ёноғи чиққан ориқ юз... Лекин қоп-қора. Соя!

Акбаралининг яна орқасига қайрилиб қарагани юраги дов бермади. У қоқила-сурила катта йўлга чиқиб олиб, бир қўли билан пешанасини ушлаганча шаҳар чироқлари томон юрди. Пешанаси муздек эди. Лекин у ишонмади.

«Иситма! Йўқ, жинни эмасман мен! Иситма бу! Совуқ иситма!»— деб тинмай пичирлар эди, анча юргандан кейин орқасига қайрилиб қаради, асфальт йўлга аллақаяқ-даги чироқ шўъласи тушиб, йилтиллаб ётар эди. У кўп-риқдан ҳам аллақачон ўтиб кетган экан, билмабди.— «Тавба, ўзига ҳам ўзи кўринадими одам! Йўқ, бир нима бўляпти менга, бирон жойга бориб ётишим керак. Ҳадеб ўйлагандан. Ҳадеб ўйлагандан. Энди ўйламайман. Бориб ётаман. Қаерга бўлса ҳам. Тавба, ҳамма азобларни тотдим. энди бир камин жинни бўлиб кўча-кўйда тентишмиди? Йўқ, ўйламайман. Бектемирни ҳам, ойимни ҳам, Ҳадяни ҳам, ўзимни ҳам... Узимни? Гуристондаги ўзимними?.. Ҳа, ҳа, ўйламайман, ҳеч қайсисини ўйламайман, бас!»

У ҳақиқатан ҳам ҳеч нарсани ўйламай қўйди. Тўғри бориб меҳмонхонага кирди. Йўлакда мудраб ўтирган семиз хотин биққи қўлини чўзиб унинг паспортини олди-ю калитин бериб, яна уйқуга кетди.

Акбарали калитда номери кўрсатилган хонани очиб кирди-да, ечинмасданоқ каравотга чўзилди. Деразалар ланг очиқ, ташқаридан Шодасойнинг муздек шовиллаши қўлоққа чалинади. Бу—руҳан чарчаган, жисман эзилиб қетган Акбаралининг чалкаш ўйларини бирпасда аллақаяқларга олиб қочди, у қачон қотиб ухлаб қолганини ҳам билмайдди. Эрталаб жунжикиб ўрнидан турди.

Энди у анча тетик эди. Тунги ғалати воқеани аниқ эслаб, лабининг бир чети билан салгина маънос жилмайиб қўйди. Қаттиқ чарчаган экан-да, одамнинг жинни бўлиши ҳам ҳеч гапмас. Энди нима қилиш керак? Кимга учраш керак? Учраш? Нега? Акбарали ҳеч нарсага тайёр эмас, ҳеч қандай режаси йўқ эди. Каравотда ўтирганча ўсиқ соқолларини пайпаслаб кўрди. Оч қоринга папирос тутатди. Эшик тақиллаганда чўчиб ўрнидан турди, одам товуши эшитилиши билан кечаги чарчоғи яна қайтиб келгандек, ичида нимадир яна сўнди, бўшашиб, лоқайд бўлиб қолди.

Эшик қоққан кечаги семиз хотин экан, Акбаралини кўриб, кўрқиб кетгандек, галати саломлашди-да, столга меҳмонхона анкетасини ташлаб, тўлдириб бериш кераклигини айтиб, чиқиб кетди.

Акбарали анкета қоғозни қўлига олди. Иккита. Иккита ташлаб кетибди. Нега иккита? Ҳар эҳтимолга қарши деб бўлса керак, бири бузилиб-нетиб қолса...

Нималарни ўйлаяпти ўзи? Шундан бошқа ўйи йўқми? Йўқ-да, миясига тузук-қуруқ ўй келмай қолди. Мияси карахт. Нима гап ўзи? Нима қилиш керак? Бу ерда нима қилиб ўтирибди? Анкета... мана, анкета тўлғазиш керак.

У беихтиёр гижимлаб кўйган анкетани столга ёзиб, кафти билан текислади-да, қўлига қалам олди. Қоғозга тикилди. «Акбаробод посёлка меҳмонхонаси» деб ёзилган эди анкетанинг тепасида. Акбарали ўқиди, негадир илжайиб қўйди, кейин ҳижжалаб ўқигандек, яна узоқ тикилиб турди. Кўзини пирпиратди. Гижим қоғозни кафти билан яна текислаб, яна ўқиди, иккинчи анкетани ҳам олиб, солиштириб ўқиди. Кўзини четга олиб бирпас ўтиргач, яна тикилди. Қоғоз ловиллаб ёниб кетгандек, сесканиб ўрнидан турди. Эшикка отилмоқчи бўлди-ю, остонада тўхтаб, яна столдаги қоғозларга қаради. Оёқ учида қайтиб келиб, кўзини уқалаб, яна ўқиди. Энди бунинг рўё эмаслигига астойдил ишонди шекилли, юзи қоғоздек оқариб, ўрнига ўтириб қолди. Сувдан чиқиб қолган балиқдек оғзини очиб анча ўтиргандан кейин, қоғозга бир нима бўлмадимикан, дегандек қия кўз ташлади. Қоғоз турибди. Тепасига аниқ ёзилган: «Акбаробод посёлка меҳмонхонаси». Акбар... Акбарали... Акбаробод... Нега Акбаробод? Шодасой эди-ку? Оти бошқа бўлибди-да. Бошқа... бошқа Акбар.

Шу пайт рўпарадаги тошойнага кўзи тушиб, ўрнидан сапчиб турди. Кўзгуга яқинлашди, бирдан терга тушиб, тиззалари қалтирай бошлади: унга башарасини соқол босган, ёноқ суяклари туртиб чиққан, рангсиз, ёввойи бир одам кўзлари бақрайганча тикилиб турарди.

— Бу бошқа... Бошқа, бошқа!— деб қичқириб юборди Акбарали. Бирдан лоп этиб кечаги гўристонда кўрган одам қораси ёдига тушди. У Акбаралига кўпроқ ўхшарди...

У ҳозир боши торс ёрилиб кетадигандек, отилиб йўлакка чиқди. Семиз хотин қаҳрабодек ҳусайни узум билан чой ичиб ўтирарди. Чўчиб ўрнидан турди.

— Менга қаранг... Менга қаранг...— деди Акбарали унга. Лекин тили айланмай қолди. Қўли билан галати ҳа-